

UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA RESTAUROVÁNÍ

TEORETICKÁ ČÁST BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

2011

Eva Stříbrská

Univerzita Pardubice

Fakulta restaurování

Ateliér restaurování a konzervace papíru, knižní vazby a dokumentů

Jiráskova 3, 570 01 Litomyšl

Tel., fax.: 461 612 565

E-mail: dekanat.FR@upce.cz

**Východiska knižní produkce navazující na herbářové tisky v 17.
století.**

Vypracovala: Eva Stříbrská
Vedoucí práce: Mgr. Jiří Kaše

LITOMYŠL

2011

University of Pardubice
Faculty of Restoration
Studio of Restauration and Conservation of Paper, Bookbinding and
Documents
Jiráskova 3, 570 01 Litomyšl
Tel., fax.: 461 612 565
E-mail: dekanat.FR@upce.cz

**Bases of book production in continuity of herbal printouts in the
17th century.**

Author: Eva Stříbrská
Thesis supervisor: Mgr. Jiří Kaše

LITOMYŠL
2011

Prohlášení

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně Univerzity Pardubice (pobočka FR Litomyšl).

V Pardubicích dne 20. 8. 2010.

Eva Stříbrská

Poděkování

Chtěla bych poděkovat Mgr. Jiřímu Kašemu, že se ujal vedení mé práce a dále pracovníkům Městské knihovny v Praze, Národní lékařské knihovny v Praze a knihovny Národního zemědělského muzea Kačina, zvláště paní Aleně Štecherové za ochotu a možnost prohlédnutí některých starých tisků v majetku Národního zemědělského muzea. V neposlední řadě patří dík mé rodině a blízkým za podporu a dobré podmínky pro práci.

Abstrakt

Tato teoretická bakalářská práce se zabývá vývojem a rozdělením knižní produkce vycházející z herbářových tisků nebo jím příbuzné. Je zaměřena na 17. století a přihlíží k dobové situaci, která ovlivnila vývoj knižní kultury u nás proběhlými politickými změnami. Snažili jsme se nastínit a blíže specifikovat rozdělení proudů této literatury na literaturu medicínského, botanického a zahradnického typu. Sepsali jsme stručné historické seznámení s daným námětem a snažili jsme se popsat i vizuální podobu těchto odborných tisků k jednotlivým typům jsme uvedli i příklady relevantní dobové literatury a významné osobnosti daných oborů. Zabývali jsme se i ilustrací, která neodmyslitelně k odborné literatuře patří a dále i jejími grafickými technikami, které byly v době našeho zájmu užívány.

Abstract

This theoretic bachelor thesis is dealing with distribution of book production based on, or familiar to herbal printouts. This thesis is focused on 17th century, and looks onto contemporary situation, which influenced the development of book culture by the changes of the political situation. Our effort was to specify the division of the main streams of this literature into medical, botanical and horticultural class. We wrote historic summaries of the themes, and even attempted to describe the visual appearance of these printouts. We also included some examples of relevant special literature, and important personalities of the given fields. We have also dealt with illustration, which is part of special literature, and additionally with graphic techniques used during the historical period of our interest.

Obsah

1 Úvod	9
1.1 Přelom století a období předbělohorské.....	9
1.2 Stavovské povstání a bitva na Bílé hoře	12
1.3 Doba pobělohorská	14
1.4 Vývoj myšlení do 17. století.....	16
2 Podoba knihy	18
2.1 Kniha 16. století	18
2.1.1 Vizuální podoba	21
2.2 Kniha 17. století	24
2.2.1 Vizuální podoba	26
3 Ilustrace.....	31
3.1 Obrazový doprovod v 16. století.....	32
3.2 Obrazový doprovod v 17. století.....	33
4 Herbáře.....	36
5 Botanické a zahradnické knihy	41
5.1 Dějiny oboru	41
5.2 Zahradnictví	45
6 Lékařské a farmaceutické knihy	48
6.1 Dějiny oboru	48
6.2 Situace lékařského oboru v 17. století	52
6.3 Oborová literatura	54
7 Závěr.....	57
8 Literatura.....	58
9 Grafická příloha	60

1 Úvod

Za cíl této práce jsme si vytyčili diferenciaci knižní produkce navazující na produkci herbářové literatury v 17. století. Pokusili jsme se rozdělit tuto literaturu do dvou základních směrů, které se dále interně diferencují. Herbáře jsme předsadili těmto směrům, neboť zde dochází k míšení obou linií. Nejprve se ovšem pokusíme o historické zasazení uvedením do obecné problematiky této epochy a popíšeme podobu knihy tohoto období.

Knihy je dílo stvořené souzněním lidské mysli a rukou, a pokud ji chceme správně pojmout, musíme vnímat situaci a prostředí, v němž se toto dílo rodilo a vznikalo. Každá lidská myšlenka, projekt, úkon, či dílo, jsou uvozeny okolnostmi dobovými a místními, a proto nás zajímají historické skutečnosti a souvislosti, bez nichž bychom nemohli žádnému z děl porozumět. Chronicky známá tvrzení, že každá akce navozuje reakci, je jedním ze základních fyzikálních skutečností, které můžeme aplikovat na veškeré úrovně lidské existence od historie až po současnost. Proto se pojďme seznámit s akcemi a reakcemi, které jak přímo, tak nepřímo ovlivňovaly vznik mnoha děl.

1.1 Přelom století a období předbělohorské

Sedmnácté století bylo v našich zemích Koruny české započato bouřlivým obdobím vycházejícím z rozporu protivných náboženských konfesí. Doposud zde sdílely prostor skupiny různého náboženského vyznání, což bylo v průběhu 17. století řešeno protichůdnými akcemi vyústujícími protesty obou stran. Existence nekatolických konfesí na územích zemí Koruny české se výrazně projevila již v období husitských bouří, tehdy ovšem byly vnímány jako sekty, heretická hnutí, nikoliv uznáný náboženský směr. Tento reformační směr se u nás vyvinul v novoutrakvismus, tedy přijímání pod obojí, v latině označovaném *sub utraque species*, kdy při bohoslužbě i běžní farníci přijímali kromě těla Páně, představovaném chlebem, i krev Páně, tedy mešní víno. Kromě novoutrakvistů, jednoty bratrské a ostatních reformních konfesí, působících na našem území, se objevovaly po Evropě i další reformační protestantské sekty, později také uznaná reformní hnutí, jakými byli například Luteráni, Kalvinisté, či Anglikáni.

Rod Habsburků, který seděl na českém trůně, byl prokatolicky založen a již před koncem tridentského koncilu se zasloužil o obnovení pražského arcibiskupství. Šlo o iniciativu Ferdinanda I. Habsburského z rakouské větve, který byl silným zastáncem katolické víry. Za jeho vlády došlo i k příchodu jezuitského řádu do Čech. Jezuitský řád velmi podporoval studium a zakládal školy, kde doufal ve výchování dobrých katolíků. Za podpory Ferdinanda I. pak jezuité vytvořili i vysokou školu v Klementinu, která se měla stát konkurencí spíše utrakvistické univerzity Karolinské², která byla tehdy omezena jen na jednu artistickou fakultu.

Po tridentském koncilu, který připravil tezi reformace katolické církve, také známé pod označením protireformace, začalo docházet k dalšímu většímu odporu proti protestantským církvím. V zemích Koruny české však byla stálá převaha protestantů, zejména ve sféře stavů. Nelze však říci, že by Ferdinandův nástupce byl horším katolíkem, ocitl se však v takové situaci, kdy panovník potřeboval podporu stavů. Protestantské stavy vycítily příležitost a vlastní důležitost využily k nátlaku na Maxmiliána II., syna a nástupce Ferdinanda, v momentu, kdy potřeboval zajistit nástupnictví pro svého syna Rudolfa II. Stavy za svou podporu žádaly potvrzení České konfese, ve které byly vytyčeny shodné teze domácích reformačních církví, jako legalizace jejich protestantského vyznání. Maxmilián II. se zachoval jako obratný politik a pronesl ústní slib a souhlas s Českou konfesí, čímž stavy uklidnil a zajistil si jejich podporu, aniž takovou záležitost stvrdil svým podpisem³.

Ještě za života Maxmiliána nastoupil na český trůn císař Rudolf II., který byl do té doby vychováván v přísně katolickém Španělsku. Roku 1583 se svým dvorem přesídlil do Prahy a Čechy tak stanuly v centru monarchie. S příchodem Rudolfa byla jmenována zemská vláda v čele se Zdeňkem Popelem z Lobkovic a do čela se tak začala dostávat skupina katolicky orientovaných šlechticů. Situace se nezdála mocensky příliš příhodná pro nekatolické stavy, brzy se však alespoň formálně opět obrátila. Císař Rudolf II. ztratil z dostatečné zřetele stav svých okolních zemí, nad kterými měli správu jeho sourozenci, a snad i podcenil dravost svého ambiciózního mladšího bratra Matyáše, který prahnul po získání

²Karolinská škola uhýbala, stejně jako celá země Augsburskému principu: *cuius regio, eius religio*. Čornej, P. a kol. *Dějiny zemí koruny české*. Praha - Litomyšl, 1992, s. 244.

³Císař slibuje českou konfesi. Bělina, P. a kol. *Kronika českých zemí 1471 - 1680*. Praha, 2003, s. 282.

Rudolfovy koruny a byl podporován i větší částí rodu. Každopádně rozepře a nadcházejícího střetu opět úspěšně využily české protestantské stavy, které Rudolfovi zůstaly věrné za příslib zaručení svobody vyznání (ochrana svobody vyznání byla pro protestantské stavy primární otázkou). Věrnost Rudolfovi zachovalo kromě Čech i Slezsko a obě Lužice. v rámci zemí Koruny české však došlo k rozkolu, neboť Morava v čele s Karlem starším ze Žerotína, českobratrským stavovským vůdcem podporovala Matyáše. Karel starší ze Žerotína se pokoušel přesvědčit i české stavy, ovšem neúspěšně. Roku 1608 pak byl Rudolf nucen protestantským stavům přislíbit náboženskou svobodu. Kromě Moravy ovládl Matyáš *de facto* i Rakousko a Uhry a byla vytvořena tzv. Rakousko-uhersko-moravská konfederace. K válečnému střetu nakonec nedošlo, mezi Rudolfem a Matyášem byla uzavřena mírová smlouva⁴, jejíž výsledkem bylo získání zemí Rakousko-uhersko-moravské konfederace Matyášem *de iure*. Čechy zůstaly Rudolfovi, ale již při příštím zemském sněmu musel potvrdit Majestát, čili právní legalizaci České konfese a náboženských svobod. Uznáním Majestátu se české stavy nechaly ukolébat, a předpokládaly, že stále udržují důrazný vliv na Rudolfa, ač je i Karel starší ze Žerotína, zástupce moravských stavů, nabádal k ostražitosti, s tvrzením, že situace by se mohla změnit⁵.

Roku 1610 se Rudolf II. spojil se svým bratrancem biskupem Leopoldem Pasovským a následně povolil vstup jeho pasovských vojsk na území Čech. Pasovské vojsko se nejprve zastavilo v Českých Budějovicích, kde se dožadovalo zaplacení žoldu. Posléze dotáhlo až do Prahy, kde došlo k bojům mezi nimi a sebranou částí zemské hotovosti. I přes velkou přesilu se však pasovským nepodařilo překročit Vltavu a vstoupit na Hradčany. Matyáš obratně využil toho, že se české stavy postavily do opozice proti císaři Rudolfovi a přispěchal jim na pomoc. Pasovské vojsko se vydalo na ústup, ale po cestě pokračovalo v rabování, stále se dožadujíc dlužného žoldu, který jim nakonec zaplatil Petr Vok z Rožmberka, aby se jich Čechy s konečnou platností zbavily. Konečným následkem vpádu pasovských byla vynucená abdikace Rudolfa II. a předání moci bratru Matyášovi na sněmu v roce 1611.

⁴25. 6. 1608 libeňská smlouva. Bělina, P. a kol. *Kronika českých zemí 1471 - 1680*. Praha, 2003, s. 299.

⁵ Čornej, P. a kol. *Dějiny zemí koruny české*. Praha - Litomyšl, 1992, str. 227.

1.2 Stavovské povstání a bitva na Bílé hoře

Dne 23. Května 1611 byl Matyáš korunován českým králem. Následujícího roku zemřel na Pražském hradě císař Rudolf a Matyáš získal i tento titul, s tím se však také císařský dvůr přesunul z Prahy do Vídně.

Ještě před Matyášovou korunovací byla potvrzena česko-slezská stavovská konfederace, po roce 1615 však došlo v Čechách k vzestupu moci katolíků. V našem i celoevropském měřítku se začala situace mezi katolíky a protestanty vyhrocovat⁶.

Bezdětný Matyáš prosadil za svého následníka nekompromisního katolíka Ferdinanda Štýrského, což byla jistě pro protestantské stavy v českých zemích krutá rána, neboť Ferdinand byl pověstný svým tvrdým postojem vůči protestantům. V den své korunovace sice potvrdil zachovávat starobylé zvyklosti v českých zemích včetně Majestátu, ovšem obratem napsal papeži vysvětlující dopis. V zemi pokračovaly náboženské nepokoje a protestantští stavové stále přicházeli se stížnostmi na porušování Majestátu. Docházelo k projevům nesnášenlivosti vůči protestantským osobnostem stavícím se do opozice vůči Ferdinandovi. Vlnu nespokojenosti vyvolalo uzavření protestantských kostelů na katolických panstvích v Broumově a v Hrobech. Protestantští stavové v reakci na tak neblahé dění sepsali Ferdinandovi stížnost, ten ji však odmítl. Po následovném odmítnutí žádosti o možnost konání sjezdu se rozhodli výnos neuposlechnout a v pražském Karolinu byl v květnu roku 1618 uspořádán sjezd protestantských stavů a posléze následovala tajná schůzka vybraných radikálů, v čele s Jindřichem Matyášem Thurnem, kde se vybrané protestantské osobnosti shodly na důrazném jednání, které bylo nutno, podle jejich názoru, aplikovat na katolické zástupce. Výsledkem byla defenestrace, již třetí v pražské historii. Radikální zástupci protestantských stavů obvinili pány Viléma Slavatu z Chlumu a Košumberka a Jaroslava Bořitu z Martinic z porušování Majestátu a následně odsoudili. V literatuře bývá však tato defenestrace označována jako nezdařená, neboť katoličtí páni Slavata a Martinic, i písař Fabricio pád z oken Pražského

⁶Čornej, P. a kol. *Dějiny země koruny české*. Praha, 1992, s. 229.

Hradu do hradního příkopu nejenže přežili, ale dokonce při něm nebyli ani vážně zraněni. Tento násilný akt byl začátkem stavovského odboje, a prvním činem v řadě událostí, které ve svém důsledku daly jasný směr mířící k událostem vrcholícím u nás v roce 1620. Ke konfliktu se připojily i další země konfederace, tedy Slezsko a obě Lužice. Morava, vedená Karlem starším ze Žerotína se však stále distancovala, tedy až do doby, kdy na jeho místo nastoupil mladší Ladislav Velen ze Žerotína. Z hlediska evropského byl začátek stavovského odboje zároveň počátkem války mezi zastánci církve římské a zastánci nekatolických konfesí, trvající třicet let.

Po defenestraci stavovové odvrhli i Habsburskou nadvládu a vytvořili vládu vlastní, složenou ze třiceti direktorů, v jejímž čele stanuli Jindřich Matyáš Thurn a Václav Vilém z Roupova. Ještě téhož roku bylo naverbováno stavovské vojsko vedené Jindřichem Matyášem Thurnem a začaly probíhat první vojenské akce.

Dalšího roku byl zvolen králem kalvinista Bedřich⁷ Falcký, zeť anglického panovníka Jakuba I., čímž snad stavové, stejně jako sám Bedřich, doufali v podporu protestantské ostrovní velmoci a patrně i Protestantské unie. Následovaly první úspěchy, vznikly česko-rakouské konfедераční dohody a dále i konfederace česko-uherská. Vzhledem ke svým úspěchům se protestantští stavové rozhodli ze země vypovědět i většinu katolického kněžstva.

Když však došlo k faktickému podpoření Ferdinanda Štýrského katolickou ligou, začala se karta obracet. Roku 1620 bývalo patriotickými historiky přidáváno přívlastek „osudný“, nesoucí si sebou pachuč hořkosti. Maxmilián Bavorský, se rozhodl pomoci Ferdinandu Štýrskému, nyní již císaři, a jako zástupce katolické ligy vyzval k pořádku v Čechách a následně vstoupil do země. České země byly ohrožovány nejen ze strany císařské a ligistické armády, ale i od polských kozáků, kteří byli vysláni, aby napomohli císařským katolickým snahám. Konfederace, byť vytvořené a podpořené smlouvami, zastávaly různé konfese a nedůvěřovaly si navzájem. Vzhledem k horšící se ekonomické situaci a pozdržovaným žoldům se začala horšit vnitřní situace v armádě a docházelo ke vzpourám. Jazyček vah se neodvolatelně nakláněl na katolickou stranu.

⁷Friedrich

Na podzim roku 1620 ustoupila stavovská armáda až k Praze a opevnila se na Bílé Hoře. I přes vhodné strategické postavení stavovské armády na výše položeném místě sehrála svou roli na výsledku bitvy patrně únava, nedůslednost a nízká morálka. Avšak nic jiného nemohlo být očekáváno od špatně placených a unavených žoldáků, kterým chyběla jakákoliv motivace. Katolická armáda pod dojmem zastání Panny Marie, jejíž obraz byl na bojišti přítomen, vyrazila zvítězit poslední z bojů českého stavovského povstání a díky nedůslednosti protivné strany na druhý den, 9. listopadu 1620 bez komplikací vstoupila do Prahy. Bedřich Falcký sice uprchl⁸, ale již 13. listopadu 1620 byl v Roudnici podepsán kapitulační revers. České země byly znovu navráceny do lůna římské církve a pod nadvládu rodu Habsburků. Pro zbytek nekatolické Evropy šlo však pouze o začátek.

1.3 Doba pobělohorská

Faktickou porážkou českých stavů začalo období pobělohorské. České země zůstaly pod vládou habsburské monarchie a většina jejich práv byla zkrácena. Starší literatura, pro kterou byla pobělohorská doba jedním z oblíbených témat, začala toto údobí označovat jako dobu temna. Tak to však nelze vnímat, historie se pouze začala ubírat jinou cestou, než kterou pro české země viděli stavovští povstalci. Otázku jaké by bylo postavení Českých zemí, kdyby vyhráli protestanti, si proto poctivý historik nemůže pokládat. Následné represivní kroky byly z pohledu koruny jen na místě, neboť bylo třeba udělit odstrašující exemplární tresty, aby se podobná situace znovu neopakovala. Jinou pravdou je, že osoby nejvíce zodpovědné za povstání, již dávno prozřetelně zemi opustily. V Praze bylo soudně rozhodnuto o 33 hrdelních trestech, z nichž 27 bylo provedeno. Morava, vzhledem k nižšímu podílu viny, vydala rozsudků 20, z nichž žádný vykonán nebyl.

Jedním z nejvýznamnějších následků prohraného povstání byla rekatolizace. Po bitvě na Bílé hoře byli z českých zemí vypovězeni nekatoličtí kněží a byly zavřeny protestantské kostely. Roku 1627 bylo v Čechách vyhlášeno obnovené zřízení zemské⁹, čímž bylo uzákoněno dědičné právo Habsburků na

⁸Pro své krátké panování byl nazván „zimním králem“. Čornej, P. a kol. *Dějiny zemí koruny české*. Praha, 1992, s. 234.

⁹Na Moravě až o rok později, 1628.

český trůn, bez toho, aby volbu mohl schvalovat zemský sněm. S absolutismem zemské sněmy získaly vliv již pouze na drobné záležitosti a změny byly provedeny i uvnitř sněmů, kde se nejlivnějšími stali církevní hodnostáři. Posléze bylo katolictví uzákoněno jako jediné možné náboženství a protestantská šlechta se mohla rozhodnout, zda konvertuje, nebo emigruje. Došlo tedy k velké vlně emigrace, kdy zemi opustila většina protestantské intelektuální špičky. Co se týče poddaných, ti příliš na výběr neměli, neboť byli svázáni s půdou a nemohli samovolně odejít.

Vzhledem k ekonomickým ztrátám, které války přinesly, vznikly větší požadavky na dávky vyžadované panovníkem, nyní Leopoldem I., což vedlo k dalšímu utužení poddanství a zvýšení robotních povinností. To vedlo k selským bouřím, které sice probíhaly již v období válek, ale od 80. let docházelo k jejich rozvoji. Snad největší zaznamenanou vzpourou je vzpoura Chodů v devadesátých letech, která však byla, stejně jako všechny ostatní, úspěšně potlačena¹⁰.

K rekatolizaci byl použit dvojitý postup. Jednak násilná rekatolizace, při níž byli reformační komisaři doprovázeni vojenskými oddíly. Při tomto postupu však docházelo k mnohým recidivám, neboť konverze nebyla upřímná. S mnohem lepšími výsledky se setkal nenásilný přístup, který se dařil zejména jezuitům, kteří se snažili katolictví zasít přímo do srdcí mládeže, kterou vychovávali. Napomohly k tomu i kultury ryze českých světců (např. sv. Václav) a všeobecně oblíbený kult Mariánský. Školství se stalo jedním z nejdůležitějších stavebních kamenů a osou rekatolizace, *protože formování duše mladého člověka je snazší a jistější investicí, než jakkoliv soustředěné působení na obraz smýšlení dospělého člověka*¹¹. Velice vhodnou pomůckou pak byly okázalé náboženské slavnosti, které byly provázeny velmi atraktivní divadelní a hudební produkcí a vizuálně zdařilými ohňostroji, ale i samaritánská činnost, zakládání špitálů a péče o nemocné. Kostely katolíků pak byly krásně zdobeny, což však podle protestantů odvádělo pozornost věřícího od Boha. Barokní člověk byl veden vášněmi a patosem a vtahován do náboženského prozření skrze tento svět.

¹⁰Chodové, jako obránci hranic měli zvláštní privilegia, ale ta byla postupně zkracována, až jim s nadvládou Lammingenů byla odejmuta zcela. Povstání a odpor byly zlomeny popravou Jana Sladkého Koziny.

¹¹Vorel, P. *Velké dějiny země koruny české VII*. Praha, 2005, s. 328.

Důsledkem politicko-náboženských změn se proměnilo i vzdělávání. Pozici protestantských škol převzali právě jezuité a posléze piaristé a dále v něm pokračovali benediktýni¹². Rozšířila se síť gymnázií a co se týče vysokého školství, Pražská karolinská i klementinská akademie byly pod nadvládou Jezuitů^{13,14}. Později Ferdinand III. Jezuitům karolinskou kolej odebral¹⁵ a jejího nejvyššího zástupce sám zvolil. Ve druhé polovině 17. století pak byly obě koleje opět spojeny a roku 1654 byla vytvořena Karlo-Ferdinandova univerzita. Opět se pokračovalo ve schématu čtyř fakult, kdy za teologickou a filosofickou fakultu zodpovídali jezuité a na fakultách právnické a lékařské, které, jako zřetelně světské obory stály mimo okruh jezuitských zájmů, přednášeli svěští pedagogové. I přes odchod protestantské inteligence tudíž vzdělanost v českých zemích dramaticky neklesla, ačkoliv jistě došlo k velké ztrátě. Nemůžeme však souhlasit s tvrzením o náhlém úpadku literatury a vzdělanosti, které byly šířeny ještě ve 20. století¹⁶.

1.4 Vývoj myšlení do 17. století

Popisovat vývoj lidského myšlení a metodologie vědy by bylo jistě tématem pro samostatnou práci, proto se s tímto procesem seznámme jen ve stručnosti a povězme si, co nám přinesla renesance a co posléze rozvinulo 17. století.

Humanismus a renesance se staly mostem do novověku a svým pohledem navázaly na antické myšlení. Humanismus se výrazně odvracel od středověké spirituality, kterou chápal snad jako úpadkovou, ačkoliv se tato doba (zejména však skrze arabský svět) zasloužila o to, že antický odkaz nebyl zcela zapomenut. Dobu samozřejmě ovlivnily i nové objevy, ať již na poli technickém, kde mluvíme o knihtisku, tak i na poli zeměpisném, kde docházelo k mnoha zámožským cestám a objevům. Humanismus se od Boha obrátil k člověku, neboť jako ideál byla

¹²Čornej, P. a kol. *Dějiny zemí koruny české*. Praha, 1992, s. 292.

¹³Z karolinské akademie přešel ke katolicismu pouze Jan Kampanus Vodňanský, který ji svou přítomností chtěl alespoň částečně uhájit před jezuitským elementem, avšak snad svůj čin neunesl a záhy zemřel.

¹⁴1654 byla univerzita přejmenována na Karlo-Ferdinandovu.

¹⁵Vorel, P. *Velké dějiny zemí koruny české VII*. Praha, 2005, s. 335.

¹⁶Antonín Kratochvíl nás seznamuje se zaujatými a nepřiměřenými názory Josefa Holuba ještě z 30. let 20. století. Kratochvíl, A. *Oheň Baroka*. Brno, 1990, s. 122.

chápána lidská bytost, i když nebyl opomíjen aspekt stvoření Bohem. Toto období začalo klást důraz na lidskou inteligenci a individualitu a poskytlo tak prostor pro vyniknutí mnoha výjimečných jedinců.

17. století pak bylo taženo více proudy. Již jsme předeslali, že bylo uvozeno poměrně nestabilní politicko-náboženskou situací, ve které vznikl neopomenutelný fenomén – baroko, epocha, která se u nás začala rozvíjet po porážce stavovského povstání. Obecně je usuzováno, že zatímco renesance byla věkem humanismu a vědění, s barokem dochází k určité iracionalizaci vztahující se k vzrůstu moci katolické církve v habsburských, tedy zejména v českých, zemích. Celoevropsky je 17. století vnímáno a často popisováno, jako období vědecké revoluce. V 17. století se začaly utvářet jednotlivé vědní obory do podoby, která je nám blízká dodnes. Začalo také docházet k vyšší specializaci. Ačkoliv musíme stále mít na zřeteli, že specializaci prováděli vědci, kteří sami byli založeni značně interdisciplinárně. Nebylo nikterak nezvyklé, že lékař byl zároveň matematikem, či astronomem a astronom zároveň filosofem. To samozřejmě souvisí s jiným pojetím vědy, než známe dnes, neboť dnešní dělení na exaktní a humanitní vědy se začalo vytvářet právě až od 17. století¹⁷. Období baroka bylo ještě přesnějším základem vědy, než období uplynulé renesance, byť se to možná zdá paradoxní vzhledem k nově objevenému náboženskému citu. Již jsme však uváděli, že na našem území to byly právě náboženské řády, které daly vyklíčit nové vzdělanosti. Zatím však ve zbytku Evropy vzdělanci usilovali o oddělení vědy a víry¹⁸.

¹⁷Vorel, P. *Velké dějiny zemí koruny české VII*. Praha, 2005, s. 360.

¹⁸Galileo prohlásil „co má filosofie společného s měřením“. Munc. T. *Evropa 17. století*. Praha, 2002, s. 312.

2 Podoba knihy

Kniha byla po dlouhá staletí užívána, jako médium pro šíření názorů, informací a nových poznatků, včetně těch vědeckých. Velký rozmach přišel s vynálezem knihtisku, který šíření názorů různých humanistických intelektuálních proudů velmi podpořil tím, že usnadnil jejich množení, neboť do té doby byly informace šířeny a předávány dál pouhým opisem. První tisky se snažily napodobovat vizuální podobu rukopisů, avšak posléze tiskaři pochopili možnosti tištěné knihy jako takové a vizuální podoba se odštěpila od podoby tradičních rukopisů. Po tomto odklonu se mohla podoba tištěné knihy svobodně rozvíjet. Podobu knihy můžeme popsat takto obecně, neboť užívané a popisované zákonitosti platily obdobně pro herbářové i jiné tisky.

2.1 Kniha 16. století

V 16. století docházelo k postupnému vzestupu knihtisku a po celé Evropě vznikaly nové tiskárny, nejvýznamnější ve Frankfurtu, Wittenbergu a Lipsku. U nás došlo k podobnému rozmachu až v druhé polovině století a tisk se soustřeďoval zejména do Prahy a v menší míře do Olomouce, jako do hlavních center knihtisku¹⁹.

Raritou na našem území byla tiskárna Jednoty Bratrské, působící nejprve v Ivančicích a poté v Kralicích. Její produkce byla čistě náboženského charakteru, zaměřená převážně na kancionály, avšak i přesto, že se nevěnovala produkci vědecké, či světsky naučné literatury, ji musíme zmínit. Její zajímavost tkví zejména v charakteru tiskárny, neboť na rozdíl od ostatních tiskáren působících jako soukromý podnik, u Jednoty Bratrské se jednalo vlastně o tiskárnu institucionálního typu, kterou nevedl jednotlivec, ale byla řízena zástupci Jednoty. Mezi příznivce a spolupracovníky Jednoty patřili i tiskaři významných jmen jako Pavel Olivetský, Mikuláš Klauďán, Oldřich Velenský, či Pavel Severin z Kapí Hory, kteří pro ni tiskli²⁰, než byla ustanovena tiskárna vlastní. Ve své tiskárně pracovali tiskaři Jednoty Bratrské anonymně a ani neužívali vlastních signetů,

¹⁹mezi lety 1501 – 1621 působilo v Čechách přes 80 a na Moravě asi na 30 tiskařů. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 202.

²⁰Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 228.

protože anonymita byla považována za výraz pokory²¹. Nesmí také zůstat opomenuto, že vzhledem k charakteru Jednoty bratrské se vlastně jednalo o nelegální organizaci. Proto jistě nepřekvapí, že u spisů pro širší veřejnost, tištěných známými tiskaři se mnohdy neobjevovala jména, zde jde však o pouhé bezpečnostní opatření. Většinou však byly bratrské tisky určeny pouze pro okruh bratrských sborů. Již v první polovině století u nás byla zavedena cenzura, které měly být předkládány nekatolické spisy a tiskař pak mohl dostat privilegium k tisku knihy, které se obvykle otiskovalo a sloužilo i jako schválení dotyčné knihy. Zajímavé je, že to nebylo požadavkem pouze katolickým, ale i konzistoře utrakvistické, což nám poukazuje na problematiku postavení Jednoty Bratrské i mezi nekatolíky. Ovšem i vizuální podoba knižní produkce Jednoty bratrské je hodná pozornosti, ačkoliv ji nemůžeme řadit do zcela typické dobové produkce.

Za vlády Rudolfa II., tedy v poslední třetině 16. století se Praha stala centrem kultury a vědy. V tomto období se zde objevili i významní tiskaři, jakými byli Jiří Melantrich Rožďalovský z Aventýnu a po něm jeho zeť Daniel Adam z Veleslavína. Melantrich začal v Praze působit v dílně Bartoloměje Netolického, ale první zkušenosti získal patrně v cizině, kam se vydal po svém bakalářském studiu. Podle Františka Horáka dokonce působil v dílně Johanna Frobenia a jako důkaz je nám předkládána podobnost signetů Frobeniova a Melantrichova, z omylu nás však vyvádí Antonín Rybička²², který upozorňuje na dataci, podle níž by bylo něco takového nepravděpodobné. Avšak víme, že spolu měli obchodní styky v době, kdy již Melantrich působil v Praze. Od poloviny 16. století měl Melantrich vlastní tiskárnu, kterou pravděpodobně odkoupil od Netolického, se kterým několik let tiskl. V podstatě se tím vyhnul zákazu knihtisku z roku 1547, který se nevztahoval na Netolického, jemuž byla udělena výjimka²³. Většina Melantrichovy produkce byla tištěna v českém jazyce. Pole jeho působnosti bylo dosti široké a obecně lze říci, že se mu dařilo. Melantrichovi byly zadávány zakázky na tisky reprezentativního charakteru, příležitostné tisky, ale i literatura

²¹Tento zvyk velmi kritizoval Jan Blahoslav, humanista a biskup Jednoty Bratrské, který chápal význam a přínos individuální osobnosti a sám také podepsal všechna svá díla vytištěná v Ivančicích. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 241.

²²Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 579.

²³Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 211.

náboženská, hospodářská a lékařská, minuce a astrologické spisy pro Tadeáše Hájka z Hájku²⁴. Zvláště známým je Melantrich zejména pro svá vydání tzv. Melantrichovy bible a proslulého Mattioliho herbáře. Lékař Pietro Andrea Mattioli vydal roku 1561 u Melantricha svou odbornou korespondenci pod názvem *Epistolarum medicinalium libri quinque* jen s několika ilustracemi²⁵ a patrně spokojen s Melantrichovou prací se rozhodl roku 1562 zde nechat provést i svou významnou zakázku *Herbář jinak Bylinář* v českém překladu dalšího lékaře Tadeáše Hájka z Hájku s téměř 600 ilustracemi, na jejichž tvorbu dohlížel sám Mattioli. Toto české vydání následovalo po italské a latinské jazykové verzi vydané v Benátkách²⁶. Mattioli v latinské předmluvě chválí jak překladatelskou práci Hájkovu, tak krásu práce Melantrichovy. O rok později došlo ještě k vydání německé verze *New Kreuterbuch*, přeložené lékařem Georgem Handschem z Limuz, nyní již ve spolupráci s italským tiskařem Valgrisiem. Dokladem této spolupráce je jejich společné impresum na titulní straně.

S Melantrichem začal postupně spolupracovat jeho zeť Daniel Adam z Veleslavína, který jako univerzitní profesor zprvu sám u Melantricha publikoval, ale posléze se začal společně s Melantrichem věnovat provozu tiskárny. Roku 1580 Jiří Melantrich zemřel a břímě správy celé tiskárny padlo na Daniela Adama, který ji udržoval pro předání svému švagru Jiřímu Melantrichovi mladšímu. Melantrich mladší se však neprojevil jako dobrý obchodník a tiskárna postupně upadala do dluhů, ze kterých se dostala až po opětovném převzetí správy Danielem Adamem po předčasné smrti Melantricha mladšího²⁷. Daniel Adam byl zaměřen převážně na humanistické tisky, ale v jeho produkci vyšly i zdravotní příručky lékaře Adama Hubera z Risenpachu, *Regimen zdraví* od lékaře Rantzana a *Apatéka domácí* sestavená Pietrem Andreou Mattiolim. Roku 1596 pak u něho vyšlo nové vydání Mattioliho herbáře, nyní však s novými ilustracemi, protože originální štočky si Mattioli odvezl sebou při odchodu z Čech. Nové ilustrace byly sice menší, ale zato botanicky podrobnější a předváděly i detaily rostlin. Tyto

²⁴Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 216.

²⁵Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 218.

²⁶1544 italské vydání, 1554 latinské vydání u Valgrisia v Benátkách. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 219.

²⁷Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 221.

ilustrace pak byly ještě doplněny podle herbářů Dalechampse a Tabernaemontana a překročily tak množství ilustrací původního vydání²⁸. Veškeré své tisky zpracovával velmi svědomitě a u překladů neopomíjel uvádět ani originální název. Daniel Adam za svůj život nevydal tolik knih, jako Jiří Melantrich, ale věnoval jim mnohem více intelektuální námahy, protože kromě toho, že byl podnikatelem, nepřestal být nikdy humanistickým učencem. Po jeho smrti se ujala správy vdova Anna Adamová a posléze syn Samuel, za kterého byla opětovně vytisknuta Mattioliho apatéka.

Měli bychom zmínit i dalšího pražského tiskaře Jiřího Černého Nigrina z Černého Mostu, jehož produkce byla také částečně spojena s vědou, neboť mnoho jeho přátel a zákazníků se věnovalo vědecké činnosti. Jiří Černý byl jedním z tiskařů, kteří vydávali spisy lékaře Tadeáše Hájka z Hájku²⁹. Byl však na rozdíl od Daniela Adama z Veleslavína pouze tiskařem a proto nelze hledat v obsahu jím tištěných knih informace o jeho vlastních pohnutkách k tisku, neboť za svůj život napsal jedinou předmluvu a to při svém převzetí dílny po mistru Janu Jičínském, jehož vdovu si vzal³⁰.

2.1.1 Vizuální podoba

Po technické stránce se kniha stále zdokonalovala a docházelo k ustálení takových jevů, jako titulní list, či předmluva³¹. Dalšími ustálenými prvky tištěné knihy se staly kustody, paginace stran, informace v záhlaví, signety a různé opakující se výzdobné prvky. Vizuální podoba těchto jevů samozřejmě vycházela z aktuálně užívaného výtvarného tvarosloví, avšak šíření nových motivů a forem v knižním tisku, stejně jako ve výtvarném umění k nám proráželo většinou postupně.

²⁸Bylo využito zapůjčených Camerariových štočků z posmrtné německé edice Mattioliho herbáře. V tomto tisku je také větší množství předmluv: společná předmluva Veleslavína a Hubera, Mattioliho předmluva k německému melantrichovu vydání, předmluva Tadeáše Hájka z Hájku k českému vydání a překlad Camerariovy předmluvy. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 223.

²⁹Lebrová, D. pozitivni-noviny.cz. <http://www.pozitivni-noviny.cz/cz/clanek-2010090008>

³⁰Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 206.

³¹ a to jak autorova, tak mnohdy i samotného tiskaře, takzvaná impressorova, mluvíme však spíše o tiskařích, kteří se podíleli na vydavatelské činnosti.

Titulní list

Titulní list má svůj původ již v 15. století. Zprvu byla titulní strana pouhým nositelem incipitu, avšak posléze se vyvíjela i vizuálně. V 16. století se stal obvyklým titulní list s výzdobou. Tisk se leckdy prováděl dvoubarevně, černo-červeně. Zprvu tvořil výzdobu titulní dřevořez a na konci strany byla viněta, či ornamentální pás a jinak byl titulní list vyveden pouze typograficky. Postupem času se kolem celé stránky začal vytvářet dřevořezový ornamentální rámec s rostlinnými, či živočišnými náměty, nebo i souvislým pásmem výjevů. Po polovině století začala být ornamentální bordura nahrazována architektonickými portály a byla nositelem výtvarných prvků pozdní renesance, jakými byly festony, maskarony, kartuše, putti a alegorické postavy.

Písmo

V 16. století začalo nahrazování do té doby užívaného švabachu. Postupně se ujímala fraktura, která fungovala jako písmo nadpisové, i v běžném textu. Pro výrazy latinské byla již od druhé poloviny 15. století používána antikva vzniklá v Itálii. V českých zemích se však stále i v průběhu 16. století objevoval starší švabach, kterým tiskl i Melantrich, ačkoliv k nám fraktura pronikala již od 40. let. U Daniela Adama z Veleslavína však již zaznamenáváme frakturu³². Můžeme říci, že se u nás nové prvky vždy ujímaly spíše pozvolna.

Signety

Velmi charakteristickým znakem tisků 16. století jsou signety, dekorativní značky fungující jako symbol tiskaře, či nakladatele. Signety byly chápány jako ověření pravosti a tiskař, či nakladatel jím vlastně podepisoval své dílo. Součástí signetu byly iniciály a emblematický motiv, obvykle na kartuši, medailonu, či štítu. Bylo také zvykem přebírat podobu signetu na dálku i od zahraničních kolegů. Názorným příkladem je převzetí Frobeniova signetu Melantrichem, ač ne naprosté. Tento Melantrichův krok zmátl posléze některé badatele, kteří pak byli přesvědčeni o působení Melantricha ve Frobeniově dílně, jak již bylo zmíněno dříve. Melantrich nedával svůj signet do všech svých tisků, ale pouze do těch,

³²Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 102.

kteřé považoval za toho hodny, jako např. Mattioliho herbář. Převzatý Frobeniův signet mu však nevydržel, neboť jej několikrát za život pozměňoval. Svůj první signet, meč obtočený hady s holubicí na hrotu posléze vyměnil za hůl a dále za kopí a doplnil jej o prsten s dĕmantem a devizou. Po získání šlechtického titulu pak za signet začal užívat svůj erb. Daniel Adam si pak jako svůj signet ponechal Melantrichův neerbovní signet a k němu přidával svůj vlastní erb. Jeho syn Samuel Adam tento signet převzal, pouze ho vyvedl ve zdobnější podobě³³.

Co se týče Jednoty Bratrské, stejně jako charakter tiskáren, i jejich signety byly speciální. Byly vyvedeny v duchu kolektivu a anonymity. „*Jednotlivec se zcela ztrácí ve svém díle a ustupuje vyšším cílům*“³⁴. Bratrské signety byly ornamentálního rázu a nesly motiv karafiátu nebo beránka s korouhvičkou.

Pokud si tiskař nevytvořil vlastní signet, zpravidla alespoň otiskoval znak města ve kterém tiskl, jeho vedutu, či znak země. V těchto typech signetu se však již jeho původní smysl ztrácí.

Výzdoba

Tisky 16. století bývají velmi bohatě zdobený. Byly v nich užívány dekorativní rámce. Záhlaví kapitol a začátku knihy byla zdobena linkami a vlýsy, buď sestavovanými z tiskařských znamének, nebo řezanými v celku, tvořice jednotné kompozice. Na koncích se objevovaly vinĕty stejně bohaté jako vlýsy. Tiskaři se snažili zaplnit veškerou možnou plochu. Petr Voit tuto potřebu označuje jako horror vacui, čili strach z volného prostoru. Ornamentika výzdoby se samozřejmě lišila podle místa, ale to nebylo jediným hlediskem. Tiskaři se sice v mezích svých možností snažili sledovat tiskařské proudy, které k nim dospĕly, ale na druhou stranu se snažili využít i materiály, v tomto případě štočky, které už měli k dispozici a které byly stále použitelné, což bylo nejen jednodušší, ale i levnější. Štočky se dědily a k jejich výměně docházelo spíše až kvůli opotřebovanosti.

Podoba výzdoby bratrských tisků se lišila od ostatní dobové produkce. Z ideologických důvodů bratrští tiskaři veskrze nepoužívali ilustrace biblických

³³Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 134, 136.

³⁴Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 145.

textů. Měli však velmi bohaté ornamentální iniciály s rostlinnou výzdobou z květín a akantů, či arabeskou. Ornamentální rámce někdy obsahovaly medailony s biblickým obsahem, či erby šlechticů, kteří je podporovali. Bylo jim však vyčítáno, že do iniciál, vinět a vlysů neužívali náboženské náměty, ale různé maskarony, motivy z flory a zejména fauny, která u náboženských tisků nebyla běžná³⁵. František Horák považuje bratrské tisky za velmi kvalitní.

Vazba

Nejcharakterističtější vazbou pro toto období byla celousňová vazba se slepotiskovou či zlacenou výzdobou a dále vazba pergamenová, na niž bylo užíváno i druhotně použitého pergamenu. Okrajově byly užívány lepenkové desky, ale převážně měly knihy stále desky dřevěné. Knihy s dřevěnými deskami měly mosazná kování, háčkové spony a nárožnice. Knihy s pergamenovým pokryvem byly uzavírány na textilní, či usňové proužky. Mimo tyto vazby existovaly různé modifikace obálkových vazeb, ovšem ty nebyly v takové převaze.

Kompozičně byla výzdoba desek vazby velmi pravidelná, obvyklými byly středová, či rámcová kompozice. Výzdoba přední desky bývala bohatší, ale jsou i vazby, kdy obě desky nesly výzdobu identickou. Bylo spíše obvyklé, že rámcová kompozice byla prováděna slepotiskem a středová zlacením. Na přední desce se u nákladnějších vazeb objevovalo supralibros, vnější obdoba exlibris. Jednalo se reprezentační prvek majitele a rok, kdy knihu nabyl. Supralibros se dělí na znaková, jmenná a iniciálová, ale samozřejmě mohlo dojít i ke kombinaci uvedených typů³⁶. K takovéto výzdobě bylo zapotřebí kvalitních jemných usní, které se objevovaly ve světlé i tmavé podobě.

Ořízky se v tomto období prováděly barvené, či stříkané, ale setkáme se zejména v závěru století, i s vazbami zlacenými a posléze puncovanými, či cizelovanými. Technicky se vazba zdokonalila a oproti předchozí, knize gotické, i podstatně zjemnila.

2.2 Kniha 17. století

³⁵Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 236.

³⁶Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 261.

Situace knihtisku 17. století, stejně jako situace politická a náboženská, doznávala v průběhu století změn. Do stavovského povstání žila knihtiskařská scéna v klidné návaznosti na 16. století, samozřejmě s formálními vizuálními změnami. Se stavovským povstáním se však i tiskaři rozhodli dát najevo své přesvědčení a podpořit povstání. Mezi protestantskými tiskaři se objevil i Samuel Adam z Veleslavína, syn významného tiskaře Daniela Adama. V období povstání bylo užíváno jejich služeb povstalci, takže po bitvě na Bílé hoře a porážce stavů samozřejmě následovaly represivní kroky. Došlo ke konfiskacím majetku a knihtisk tak náhle stanul nakrátko ochromen. Mnozí z těch, kdo byli postiženi konfiskacemi, se rozhodli i k útěku do ciziny, kde exulanti dále tiskli. Sám Samuel Adam, nad kterým byl vynesena rozsudek smrti, uprchl do Holandska a dále do Anglie, ale nakonec se vrátil do vlasti, kde byl omilostněn a konvertoval ke katolictví. Jeho tiskárna však již byla prodaná³⁷, neboť zkonfiskované majetky byly obratem prodávány nově příchozím cizincům či katolíkům.

Nejznámější jsou příběhy bratrské tiskárny v Lešně a Amsterodamu. Mezi lidem, který v zemi zůstal, samozřejmě dále kolovaly knihy nevhodného obsahu, které bylo nutno zabavit, nebo v méně závažných případech alespoň opravit, jak se také dělo. Avšak knihy nebyly páleny v takové míře, jak se obecně prohlašuje. Jezuité byli vzdělaní, a sám Bohuslav Balbín považoval ničení knih za barbarský skutek, dokonce je i zapsán jeden z jeho výroků o nesouhlasu s takovým děním: „*Veliká škoda povstává, berou-li zkázu tištěné knihy, ale daleko větší jest, ničí-li se rukopisy, neboť vymizejí-li dva neb tři exempláře spisu, který v rukopise jen se chová, lze z toho souditi, že spis vůbec vymizel. Poněvadž se hrozím takového jednání a že bolí mne ztráta tolika knih, nechce se mi o tom dále ani psáti, ani přemýšlet!*“³⁸. Ve většině případů byly zabavené knihy uchovávány nadále, ale pod hlavičkou *libri prohibiti* a namísto zabavených knih dostávali lidé zdarma schválené katolické knihy³⁹. Tato tendence však nebyla otázkou pouze 17. století, ale pokračovala i v 18. století, kdy v českých zemích působil dobře známý

³⁷Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 226.

³⁸Citát z knihy *Miscellanei*. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 278.

³⁹Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 267.

jezuitský misionář Koniáš, autor pomůcky pro rozpoznávání nevhodných knih zvané Klíč⁴⁰.

Kvůli emigraci tiskařů se v pobělohorské době změnil celý charakter knihtisku. Počet soukromých tiskáren klesl a ty, které vydržely, byly nuceny přizpůsobit se novým zákazníkům a jejich požadavkům. Z úředních míst vyšla výzva proti tisku protikatolických, či nepovolených knih pod ztrátou hrdla a byla zavedena cenzura. Produkce menších soukromých tiskáren se soustředila na úřední tisky, kalendáře, lidovou četbu, včetně populárních lékařských a zdravotních knížek, ale také odborné spisy či teze k univerzitním disertacím. To vše samozřejmě stále v mezích cenzury⁴¹.

Hlavní těžiště tisku se nacházelo v Praze, kde působily hned dvě institucionální tiskárny, jezuitská a arcibiskupská. Jezuitská tiskárna sloužila pro potřeby jezuitského řádu i univerzity a doplňovala tak svou produkcí dovážené knihy. Svou kapacitou se dostala do čela všech českých i moravských tiskáren. Od poloviny století do její produkce spadaly také disertace a další tisky přírodovědné, lékařské, historické a právnické pro potřeby světských profesorů univerzity⁴². Převažovaly tisky v latinském jazyce. Jezuitská tiskárna měla také vlastní knihkupectví, které bylo kvůli nízkým cenám cílem kritiky konkurentů. Arcibiskupská tiskárna byla primárně založena pro produkci rekatolizační literatury, avšak produkovala také tisky pro potřeby arcibiskupského semináře a tisky univerzitní. Za dobu své působnosti byla několikrát stěhována a pronajímána. V obou tiskárnách se vystřídalo množství tiskařů⁴³. Tiskárny institucionálního charakteru nahradily vedoucí postavení soukromých tiskáren a převzaly jejich převážnou produkci. Hlavním proudem literatury se stala literatura rekatolizační.

⁴⁰Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající. Vytisťen v Hradci Králové u J. K. Tibelliho. Dedikováno sv. Antonínu Paduánskému, autoru kladiva na kacíře. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 274.

⁴¹Rozsáhlou produkci měli Arnoltové z Dobroslavína, Urban Baltazar Goliáš, či Labounové. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 294.

⁴²Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 898.

⁴³Seznam prefektů a faktorů jezuitské tiskárny. Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 899-900.

Ačkoliv zde mluvíme zejména o tiskové knižní produkci, nesmíme opomínat, že rukopisná kniha stále nezahynula a na poli univerzitním i jinde patřilo k běžné praxi provádět opisy lékařských či právnických příruček a spisů. V době rekatolizace přibýlo i opisování předbělohorských tisků, které byly velmi obtížně k sehnání⁴⁴.

2.2.1 Vizualní podoba

Se sedmnáctým stoletím přichází i do českých zemí pozvolna baroko, nová doba s novým duchovním nábojem. Barokní pojetí se zdá být duševně zanícenější a méně harmonické, než uplynulá renesance. V otázce podoby knihtisku bývá 17. století leckdy označováno za dobu úpadku. To by však bylo přílišné generalizování, je třeba rozlišovat, komu byly tisky určeny. Tisky cizojazyčné, odborného a reprezentativního charakteru byly stále vypravovány velice kvalitně a doplňovány ilustracemi. Rozdíl byl patrný u knih tištěných česky, které si obvykle vystačily s frontispisem, nebo s použitím starších, ještě dřevořezových štočků. Úpadek se dal dohledat nejvíce u tisků lidových, určených masám, které měly za úkol ukojit především hlad po obsahu a na formu a úpravu již nebylo hleděno jako na tak zásadní složku⁴⁵.

Titulní list a frontispis

Titulní list 17. století ztratil na přezdobenosti a živelnosti výzdoby předchozího století, upustil od používání titulních ilustrací a ustálil se v typografické podobě, postupně byly omezovány bordury a rámce. Pokud na titulním listu výzdobu nacházíme, snaží se jen „přizvukovat“ textové složce a již není tak důležitá. Jedním z rysů titulního listu 17. Století také bylo zjednodušení dvoufázového tisku sazby a rytiny na jednofázový, kdy byla ryta celá titulní strana. Tento fenomén se k nám však dostal poměrně pozdě a nedošlo k většímu rozšíření⁴⁶. Vzhledem k výřečnosti titulního listu na výzdobu nezbývalo ani příliš místa a někdy mohl text titulního listu pokračovat i na rub, což vyústilo i k zavádění

⁴⁴Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 289.

⁴⁵Vorel, P. *Velké dějiny zemí koruny české VII*. Praha, 2005, s. 295.

⁴⁶Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 932.

titulu na dvoulist. Pokud měla kniha více svazků, které byly svázané v jednu vazbu, objevovalo se v knize i více titulních listů. Hlavní úlohu měl společný titulní list a dále byla každá kniha uvedena svým vlastním, separátním⁴⁷. Kvůli větší zajímavosti a přehlednosti byly na titulním listu užívány různé písmové typy o různých velikostech.

Proti titulnímu listu byl umisťován celostránkový frontispis, který jej doplňoval jako grafická výzdoba. Tím byla obrazová a textová část rozdělena do dvou rovin. Dalším důvodem pro frontispis na zvláštním listu byla technická stránka věci. Mědiryt, který ovládl výzdobu knihy, se jako tisk z hloubky jen obtížně kombinoval s tiskem textu a proto neměla mědirytová titulní ilustrace příliš velký úspěch. Ilustraci se budeme blíže věnovat v samostatné kapitole.

Námětem frontispisu mohl být portrét autora či nějaké oslavované osobnosti, obvykle v oválném medailonu nebo kartuši, ale také graficky provedené zobrazení, alegoricky nebo dokumentačně pojaté, znázorňující stručný obsah knihy. Pro pochopení alegorických námětů byl třeba velký pozorovací talent, znalost kulturně-politického prostředí a pochopení mysli barokního člověka. Symbolika 17. století byla mnohem méně otevřená, než symbolika renesanční. Jistý alegorický námět byl vždy zjevný, avšak dílo mělo i další, méně postřehnutelné vrstvy. Někdy byl frontispis jediným obrazovým doprovodem v celém tisku. Velkým propagátorem frontispisu byla jezuitská tiskárna. Zde však popisujeme ideální stav, ve skutečnosti docházelo k prosazování těchto pravidel pozvolna. Existoval samozřejmě kauzální vztah mezi ekonomickými poměry a schopnostmi sazeče a podobou titulního listu. To vše bylo závislé i na místě tisku, takže v některých knihách přežívalo portálové orámování až do 18. století a typografickou čistotu titulního listu narušovaly signety a viněty, jako produkt stále částečně přetrvávajícího horroru vacui⁴⁸. Mnozí tiskaři z finančních důvodů dlouho neupouštěli od staršího stylu titulních listů, přestože výtvarný názor se ve svém vývoji nezastavil. Přesto však barokní titulní list nakonec získal svůj odlišný výraz.

Písmo

⁴⁷Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 931.

⁴⁸Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 936.

Písmo se od 16. století v českých zemích příliš nezměnilo. Ačkoliv v ostatních evropských zemích vývoj pokračoval cestou antikvy a italiky, zde byla stále užívána fraktura, popřípadě švabach a antikva, jinde obvyklá, se v českých a německých tiscích užívala pouze pro latinské výrazy v textu. V druhé polovině 17. století došlo k několika pokusům o používání antikvy⁴⁹, ale v soustavném užívání byla prosazena až v 18. století.

Signety

Stejně jako titulní ilustrace se i signet stává vzácnějším. Podobu signetu jsme již popsali výše a příliš se na ní nezměnilo. U mnohých tiskařů se používal k vytvoření signetu mědiryt. Textová část byla z monogramů rozšiřována o devisy, hesla a citáty. Svůj signet měla i jezuitská tiskárna, byl emblematického typu s iniciálami IHS⁵⁰.

Výzdoba

Výzdoba měla samozřejmě své směřování tvarosloví, ovšem její užívání bylo nadále odvislé od místa, příležitosti a významu tisku. Praxe rozprodávání a dědění dřevořezových štočků se udržela až do 17. století a byly takto prodány i písma a štočky melantrišsko-adamovské tiskárny. Ačkoliv k obrazovému doprovodu byl již běžně užíván mědiryt, stále se jednalo o náročnou techniku a to zejména finančně, proto u méně významných zakázek bylo přistupováno k dřevořezu, jako odolnější a levnější variantě výzdoby. V mnohých tiscích pak docházelo ke kombinaci obou technik, kdy ilustrace byly prováděny obvykle mědirytem na celých listech a štočky vinět a vlysů byly užívány na obvyklou výzdobu tisku. Viněty u náboženských tisků připomínaly duchovní provenienci knihy. Zejména jezuité se snažili nenechat čtenáře zapomenout na církve. Jejich viněty měly motivy nástrojů umučení Krista, monstrance, probodnuté planoucí srdce, jazyk Jana Nepomuckého a neodmyslitelný monogram IHS, či jiná náboženská hesla. Vlysy pak obsahovaly kromě motivů užívaných na vinětách také zástupce fauny (včetně bájných), včelí úly i zobrazení krajiny, včetně textových

⁴⁹1659 vydal Komenský v Amsterdamu kancionál tištěný antikvou. Vorel, P. *Velké dějiny zemí koruny české VII*. Praha, 2005, s. 496.

⁵⁰Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 194.

doplňků v podobě různých průpovídek. Protože se však již tiskař 17. století začínal pomalu vymaňovat z *horroru vacui*, těchto ozdob v tisku významně ubylo. Trend čistého, převážně typografického tisku, k nám přicházel pozvolna směrem z Itálie a Francie.

Ačkoliv existovaly v Evropě i mědirytové iniciálové abecedy⁵¹, většina produkce zůstala v mezích dřevořezu, aby nemusela překonávat obtíže kombinované techniky, a udržela se v méně finančně náročné oblasti. Ornamentika výzdoby se zaměřovala kromě pletencových, spirálových a arabeskových dekorů dále na faunu i floru. Dřevořezové iniciály byly stínovány a obklopeny rostlinným dekorem, zvířecími motivy, či rohy hojnosti a byly z velké části buď dědictvím minulé doby, nebo vytvořené bez větší inovace. Mnohé měly i náboženský charakter a byly na nich zpodobněny osobnosti biblické i historické. Mědirytové iniciály byly samozřejmě zajímavější, jejich plochy byly vyplňovány *naturalistickými úpony jahod, ostružin, dále žaludy, lískovými oříšky, růžovými poupaty, karafiáty, maceškami*, z živočišné říše se pak objevovali *ptáci, hmyz, dravci, opice a další zvěř*⁵².

Vazba

Vazba v 17. století ještě dlouho přežívala s ornamentikou pozdní renesance, neboť v dílnách zůstávala stále ta samá tlačítka. Postupně se však proměňovala ve vazbu barokní, která se dále stávala subtilnější. Kování, pokud bylo přítomno, se začalo objevovat obvykle jen ve formě dírkové spony uzavírané na trn v hraně desky, který již mohl být i železný. 17. století začíná také ovládat lepenka jako materiál desek a objevují se i barevné papírové pokryvy. U těchto vazeb kování nenalezneme. Výzdoba knižní vazby byla nadále prováděna technikou slepotisku u levnějších, většinou řádových objednávek. U nákladných, převážně šlechtických zakázek, bylo rozšířené zlacení. Šlechta kladla větší důraz na reprezentativní vzhled, proto i použité usně mohly být barevné, nejen hnědé, černé, či bílé. Stále se také objevovaly pergamenové vazby uzavírané stuhami.

⁵¹1595 ve Frankfurtu iniciálová abeceda od Theodora de Bry. Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 189.

⁵²Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 189.

Řád jezuitů používal od 16. století do poloviny 17. století světlé usně. Výzdoba na tzv. Jezuitské vazbě byla obvykle slepotisková se středovým motivem, supralibros, na kterém byly iniciály IHS, či MAR a byly doplněny Madonou s dítětem, či Kristovou hlavou ve svatozáří⁵³. Podkladem bývaly kartuše kruhového, oválného nebo jiného tvaru. Obecně byly slepotisková výzdoba se supralibros používána u nenákladných vazeb pro kláštery a další instituce.

Vazba je mnohdy chápána jako doplněk interiéru, proto jsou některé vazby vyzdobovány jen na hřbetech, které jsou v knihovnách nejvíce vidět a desky jsou opomíjeny nebo jsou opatřovány jen rámcem z několika linek.

Po odříznutí od nových evropských knihařských podnětů po bitvě na Bílé hoře, knižní vazba v českých zemích jen pomalu a opožděně pokračovala ze směru, který určilo předchozí století a barokní pojetí se projevilo až po polovině 17. století.

⁵³Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, str. 969.

3 Ilustrace

Ačkoliv je pojem ilustrace užíván až od 19. století a na starší počiny v knihách by mělo být pohlíženo spíše jako na obrazový doprovod, pro zjednodušení pochopení užíváme tento termín. Pojem ilustrace je odvozen od latinského výrazu *illustrare* a význam tohoto slova je „vysvětlení“⁵⁴ či „osvětlení“⁵⁵ Ilustrace doprovází text, názorně jej vysvětluje a dotváří naši představu o tématu, které je v textu řešeno. *De facto* bychom tento pojem mohli používat i pro obrazové doprovody knih před 19. stoletím, neboť tuto funkci nalzáme i u těchto starších děl. Zvláště jasnou se nám tato funkce jeví u obrazového doprovodu odborných vědeckých publikací, kterými se zabýváme v této práci.

Vědecká ilustrace je definována tak, že nemá primárně dekorativní funkci, a pokud ano, tak jako bezděčný bonus⁵⁶. Lze ovšem i předpokládat, že v případě obrazových doprovodů herbářů zde byl přítomen i tento úmysl, neboť líbivý doprovod jistě také napomohl prodeji knih. Stále šlo o obchod, nikoliv o neziskovou činnost. Její základní funkcí je věcně podat informaci. Vědecká ilustrace tedy sděluje, ale je ovlivněna dobovým chápáním prostoru a tvaru.

V průběhu staletí se měnily techniky a přístupy k obrazovému doprovodu. Chtěli bychom zmínit dvě techniky, které jsou charakteristické pro období našeho zájmu, a to dřevořez a mědiryt. Dřevořez, jako technika o něco méně náročná, byl užíván dříve, po většinu 16. století, ačkoliv již zde se objevují i první mědirytové ilustrace. Mědiryt pak ovládl většinu produkce v následujícím 17. století, jako přesnější médium projevu.

Podoba ilustrace byla vázána na dobové umělecké cítění, ovšem u odborných vědeckých publikací se musel umělec poměrně silně držet potřeb dané publikace a nemohl nechat ilustraci vycházet ze svých pocitů. Smyslem vědeckého obrazového doprovodu, respektive vědecké ilustrace, je čtenáře poučit, či mu objasnit lépe text. Dalším faktorem pro usměrnění obrazového

⁵⁴Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 403.

⁵⁵Šindelář, D. *Vědecká ilustrace v Čechách*. Praha, 1973, s. 13.

⁵⁶Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 389.

doprovodu byl vývoj používaných grafických technik. Problematiku grafické techniky jsme již uvedli výše.

Dřevořez byl relativně nenákladnou technikou, která vzhledem ke svému charakteru byla velmi snadno kombinovatelná s tiskem textu, který byl také tištěn z výšky. Obrazové doprovody tohoto typu pak byly mnohdy také kolorovány.

Oproti tomu mědiryt a dále i lept umožňovaly přesnější vykreslení námětu. Ovšem tyto techniky byly také poměrně nákladnější a složitější, neboť se jednalo o tisk z hloubky, který se kombinoval s textem tištěným z výšky obtížně. Dalším problémem byla nízká výdrž mědirytových tabulí, neboť dřevěné štočky odolaly většímu množství otisků.

3.1. Obrazový doprovod v 16. století

16. století bylo převážně věkem dřevořezu. Byla jím doplněna drtivá většina herbářů. Obrazové doprovody herbářů byly soustředěny na celkový námět, ale i na jeho detaily. U rostlin na kořeny, květy, listy a případně i plody. Dřevorytové obrazové doprovody byly mnohdy používány pro několik rostlin. To, že neodpovídaly jen jediné, vypovídá o jejich značné nepřesnosti.

České země většinou nikterak nepřesahovaly průměr kvality, co se týče obrazového doprovodu své knižní produkce, dokonce zde i působilo mnoho cizinců.

Z herbářových knih za zmínění stojí pouze díla dvou autorů. Černého dílo, jeho ilustrace ale nebyly zcela přesné, a dva překlady vydání Mattioliho herbáře. Jako velmi zdařilý se ukázal doprovod Hájkova překladu Mattioliho herbáře, který je dílem Hanse Menicha a Georga Stierleina, kteří na dřevořezech pracovali pod Mattiiovým dohledem⁵⁷. Tyto štočky Mattioli odvezl a pro další vydání musely být zapůjčeny štočky od Cameraria. V Hájkově překladu bylo užito přes 200 rozměrných, zcela původních dřevořezů, zobrazujících buď celé rostliny, nebo jejich zvětšené části. Melantrichova tiskárna, kde byl tisk Mattioliho herbáře proveden, si vzhledem ke své velikosti mohla dovolit to, co nemohli menší tiskaři, kteří si pořizovali štočky buď jako originály na nepřilíš vysoké úrovni, nebo jako kopie.

Mezi umělci působícími u nás byli Erasmus Hornick, Virgil Solis ml. či

⁵⁷Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 118.

Wolfgang Meyerpeck ml.⁵⁸. V zahraničí působilo mnoho umělců. Jedním z těch, kdo nejvíce ovlivňoval uměleckou scénu, byl Jost Amman. Předlohy pro dřevoryty Fuchsova herbáře připravili Heinrich Füllmauer a Albert Meyer, avšak realizace se ujal Veit Rudolph Speckle. Takovéto rozdělení práce bylo běžné.

3.2 Obrazový doprovod v 17. století

Barokní ilustrace byla stejně jako ostatní barokní díla velmi senzitivní a vyhrocená. Výjimku tvořila produkce pro vědecké přírodovědné publikace, která se musela, tedy kromě frontispisu, který poskytoval prostor i pro alegorii, udržet na velmi racionální úrovni.

Ani s nástupem nového věku nebyl zapomenut dřevorez, který se udržel díky nižším pořizovacím nákladům. Zvláště v českých zemích u tisků pro širokou čtenářskou obec vydržel po dlouhou dobu. Avšak u nákladnějších tisků, například těch oficiálních jezuitských, ale především u vědeckých, kde bylo dbáno na přesnost a vypovídací hodnotu obrazového doprovodu, byla potřeba odpovídající techniky. Na to místo nastoupil mědiryt. Byl sice znám již od 15. století a již v 16. století byl použit na titulní straně italského tisku⁵⁹, ale jeho pravý čas nastal až ve století sedmnáctém, kdy došlo k jeho masivnímu rozšíření. Pro přírodovědné vědecké publikace se pak stal nepostradatelným. Vzhledem k jeho jemnosti a potenciálu pro precizní práci byl skvělým nositelem obrazové informace. Dokázal proniknout i hloubku a prostor zobrazovaného předmětu, včetně světla a stínů, jak to dřevorez nikdy nemohl zvládnout. Díky těmto vlastnostem také naprosto ovládl například kartografii. Kvůli výše zmiňované nákladnosti mědirytu jím však byly mnohé knihy opatřeny jen jako frontispisem a neobsahovaly další obrazový doprovod, což je příklad i některých teoretických přírodovědných spisů. V jiných případech docházelo i ke kombinaci mědirytů a dřevorezů v jedné publikaci a to přímo na úrovni ilustrační, nejen ve smyslu doplňkové výzdoby, jak je uvedeno v kapitole o vizuální podobě tisku. Mědiryt však narušil grafickou integritu knihy.

Charakteristické pro mědiryty bylo jejich umístění v tisku. Kvůli odlišnému charakteru tisku textu a mědirytového obrazu byly mědiryty umisťovány na

⁵⁸Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 576.

⁵⁹1517 Amadeo Berruti – Dialogus. Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 152.

samostatné listy jako přílohy a ta byly až posléze vsívány do knih. Mědiryty vsívané na samostatných listech nebyly číslovány v rámci celého tisku, ale bylo na nich otištěno číslo stránky, ke které patří a knihař tento list na patřičné místo vsíl. Tyto přílohy nemusely mít vždy shodný rozměr se stranami tisku, ale mohly být i rozměrnější. Rozměrnější přílohy se v knize skládaly. V jiných případech se mědiryty dodatečně vlepovaly do předem připravených natištěných kartuší, ale objevily se i případy, kdy byl mědiryt tištěn na stejný list jako text, což však vyžadovalo velkou tiskařovu zručnost.

Vývoj mědiryту v 17. století ovlivňovaly zejména Itálie a Nizozemí. Jejich vliv se projevoval i v ostatních evropských zemích, které nedaly vzniknout osobitým stylům, ale zůstaly ve vleku těchto právě Itálie a Nizozemí. Ačkoliv byla úroveň grafiky tisků tohoto období poměrně vysoká, obrazový doprovod této kvality nedosahoval.

Také mědirytiny měly obvykle dva tvůrce, jedním byl umělec, malíř předlohy a tím druhým rytec, který převedl motiv na kovovou tabuli, či plotnu. Oba pak byli uváděni jako tvůrci. U nás se nenalézá příliš jmen, která by dosáhla kvalit zahraniční produkce. Od počátku století v českých zemích působili spíše usazení umělci zahraničního původu. V předbělohorské době víme o rytcích Gabrielu Krammerovi, Dominicu Custosovi de Coster a o snad nejznámějším z nich, Egidiu Sadelerovi⁶⁰. Právě Egidius Sadeler měl velkou zásluhu o *pronikání mědiryту do pražské cizojazyčné produkce*⁶¹. Rytci, kteří začali působit v českých zemích po Bílé hoře v první polovině 17. století byli Jan Gaspar Dooms, Jan Kryštof Smíšek a Samuel Weishun. Po polovině 17. století přibyli Lukáš Jiří Šícha, Samuel Dvořák st., Jan Kryštof Prentl, Michal Rivola, Jan Borcking a Jan Gerhard Damperviel⁶². To je však jen zlomek, ale je zbytečné zde vyjmenovávat všechny tvůrce. Přítomnost zahraničních rytců pozvedla úroveň českého mědiryту.

Z umělců, tvůrců předlohy, zde působili Karel Škréta⁶³, pro kterého pracoval rytec Daniel Wusim. Škréta se zabýval mimo jiné tvorbou titulních listů

⁶⁰Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 576.

⁶¹Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 576.

⁶²Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 576.

⁶³Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 299.

k univerzitním disputacím a pravděpodobně i disertacím. Disertace byly po dlouhou dobu *jediným odvětvím knižní kultury, v němž se soustavně uplatňovala vědecká ilustrace*⁶⁴. Kromě Škréty se ilustrační činností zabývali také Jan Jiří Heintsch, Jan Bedřich Necker a Jan Onghers⁶⁵.

Vlastní kapitolu by zasloužil i český rodák Václav Hollar, který se věnoval mědirytu v Německu a posléze v Anglii, ale u do vývoje ilustrací u nás však nikterak nezasáhl. Byl však žákem již zmiňovaného Egidia Sadelera.

V českých zemích se mědiryt ve spojitosti s knihou objevil poprvé u tisků Jiřího Černého z Černého mostu, jehož činnost končí na počátku 17. století. Předdeslali jsme však, že se mědirytová ilustrace výrazněji ujala leda v cizojazyčných knihách vydávaných pro potřeby univerzit. Česky psaná produkce nebyla obvykle na příliš vysoké úrovni. Mnohdy také role mědirytu zůstala převážně v mezích frontispisu. K výraznému vzestupu vědecké ilustrace v českých zemích došlo až v průběhu 18. a 19. století.

⁶⁴Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 902.

⁶⁵Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948, s. 162.

4 Herbáře

Herbáře známe pod mnoha synonymními pojmenováními, jako bylináře, rostlináře, zelináře, dále erbaria a herbolaria. Latinské označení pak bylo herbarium, německé Kräuterbuch, francouzské herbier a anglické herbary. Názvy tohoto druhu literatury nás poměrně dobře navádějí do oblasti, kterou se herbáře zabývaly. Jednalo se o seznamy převážně léčivých rostlin, ale obsahem byly také různé další léčivé prostředky. Herbáře byly vlastně hraničním počinem mezi dvěma odvětvími přírodních věd a to lékařství, respektive farmacie a botanika. Na tomto pomezí stály až do 18. století. Příklon herbářů do čistě botanické polohy nastoupil až se změnou jejich charakteru z ideového pojetí, ve kterém byla ukládána zobrazení v podobě ilustrací, na soubor skutečných rostlin zachovaných sušením.

Na herbářovou produkci snad nejvíce zapůsobili Řek Krateuas a z něho vycházející Římané Dioskorides, se svým dílem *De materia medica*, a Plinius starší se svým rozsáhlým dílem *Historia naturalis*. Tito oba ve svém díle Krateua vzpomínají. Ačkoliv *Historia naturalis* byla více než jen herbář, byla shrnutím všech v té době známých poznatků souvisejících s poznáním přírody včetně rostlin i zvířat a minerálů. Širší pojetí herbáře však bylo běžným přístupem, neboť i mnoho dalších děl obsahovalo přídatky o destilaci a autoři se pokoušeli obsáhnout i říši zvířat a svět minerálů. Přínos těchto autorů je nezpochybnitelný, neboť se stali základem dalšího poznání.

Herbáře byly nejprve psány a teprve od 15. století tištěny. Středověk užíval Pliniových a Dioskoridových poznatků a opisoval výtahy z jejich děl, někdy určitě i s přidáním vlastních poznatků a rozšířením o nové druhy rostlin. Herbáře byly, spolu s bestiáři a lapidáři, základní středověkou literaturou klášterní medicíny. Od 15. století byly herbáře šířeny také tiskem. Od jejich rozšíření knihtiskem se již nejednalo jen o literaturu výhradně pro odborníky, ale o také pro laiky, kteří si herbáře pořizovali a poté je uchovávali doma a poznatky o různých bylinách používali k léčbě. Prvním tiskem bylo Herbarium z roku 1484, přisuzované autoru zvanému Pseudo-Apuleius a dalším byla kompilace řeckých a arabských rukopisů stejného označení. Avšak ani rukopisná kniha stále nebyla zapomenuta.

V českých zemích vzpomeňme lékaře a rektora pražské univerzity Křišťana z Prachatic, autora spisu *Knihy o mocech rozličného koření*⁶⁶.

Podoba herbářů se spolu se svým vývojem pozvolna měnila. Rukopisná kniha užívala pro doplnění textu iluminace zobrazující rostliny, ovšem v některých rukopisech doprovázely text pouze iniciály, ve kterých byly zpodobněny v textu popisované rostliny. Tištěná kniha iluminace vyměnila za dřevořezy, které se objevily již v 15. století. Jak jsme již popsali, vyvíjela se i celková formální podoba knihy. *Das buch der natur* Konrada von Mesenberga byla první známou knihou, která obsahovala dřevořezovou botanickou ilustraci⁶⁷. Do 16. století však bylo pro herbáře vypraveno jen velmi málo originálních ilustrací, spíše docházelo k stálému kopírování již užitých dřevořezů.

16. století se projevilo jako zlatý věk herbářů a století změn. Díla popisující přírodní historii a samozřejmě i herbáře se vyskytovaly ve dvou kategoriích. V první kategorii byla antická díla, nově přeložená a opravená, tudíž bez chyb vnesených neustálými překlady a přepisováním v minulých stoletích. Ve druhé byla díla originální, založená na empirickém poznání⁶⁸.

Tvorbě se dařilo vymaňovat z pouhého odkazu antických autorů. Prvním, kdo překročil tuto mez, byl německý lékař Otto Brunfels. Sepsal trojdílnou práci *Herbarium vivae eicones ad natura imitationem*, která byla poprvé publikována v latině a posléze přeložena do němčiny a vydána ve dvou dílech⁶⁹. Dalšími autory byli Hieronymus Bock, jehož dílem je herbář z roku 1539 a roku 1546 obohacený o ilustrace, a Leonhad Fuchs se svým herbářem z roku 1543, oba pod titulem *New Kreuter Buch*⁷⁰, které je však založeno na Dioskoridovi. Bock ve svém herbáři popisoval rostliny včetně jejich charakteristiky a lékařského použití, a také opustil Dioskoridův systém. Dalšími významnými herbáři byla díla Adama Lonicera, Joachima Cameraria, Jakoba Theodora Tabernaemonta, Johna Gerarda a Konráda Gesnera. Mnozí z těchto autorů byli nazýváni také otcí botaniky.

⁶⁶Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 349. Je zde uvedeno asi 219 českolatinských názvů rostlin.

⁶⁷Tisk z roku 1475. Kol. *The New Encyclopaedia Britannica. Volume 5, Freon - Holderlin*. Chicago, 2003, s. 846.

⁶⁸Ogilvie, B. *The science of describing. The natural history of Renaissance Europe*. Chicago, 2006. s. 6-7, 37.

⁶⁹Z roku 1530, ilustrace od rytce Hanse Weiditze. Kol. *The New Encyclopaedia Britannica. Volume 5, Freon - Holderlin*. Chicago, 2003, s.846.

⁷⁰Oba tisky byly vybaveny asi 500 dřevořezy. Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 349.

Většina z těchto autorů byli také lékaři a v jejich herbářích měl tudíž i tento aspekt stále ještě své určité místo. Lonicerovo dílo, *Kreuterbuch, new zugericht*, je zaměřeno, jak jsme již zmiňovali, právě i na ostatní aspekty herbářů, tedy i zoologii a mineralogii. John Gerard se přátelil s cestovateli, jakými byli sir Walter Raleigh, či Francis Drake a od nich získal i vzácné rostliny, z nichž založil vlastní zahradu. Tyto rostliny pak popsal ve svém seznamu vzácných rostlin, a předpokládáme, že se objevily i v herbáři, který vytvořil roku 1597 a ve kterém vychází z Fuchse, Gesnera i Andrea Mattioliho⁷¹.

Mezi 16. a 17. stoletím se rozkládá působení švýcarského lékaře, botanicky zaměřeného vědce, ale i anatoma, Gasparda Bauhina, jehož dílem je dvounázvový systém klasifikace pro botaniku. Na sklonku svého života vydal dílo *Pinax theatri botanica*, ve kterém popsal na 6000 druhů rostlin, které popisoval podle rodového i druhového jména, tedy v systému, na který posléze navázali i John Ray a Linné. Později bylo vydáno i dílo jeho bratra Jeana Bauhina, *Historia plantarum universalis*. Gaspar Bauhin byl i tím, kdo se podílel na korekturách a novém vydání Tabernaemontanova herbáře v 17. století, což nebylo neobvyklé, neboť mnohé herbáře byly patrně velmi poptávány a proto byly mnohokrát tištěny znovu. Autory 17. století pak už chápeme spíše jako autory botanických a farmaceutických knih než herbářů.

V českých zemích byla prvním tištěným herbářem roku 1517 *Knihla lékařská, která slove herbář anebo zelinář* od lékaře Jana Černého, která obsahovala na 380 rostlin a dalších léčiv⁷². Tento herbář byl určen zejména pro domácí použití laiků a do vydání Mattioliho byl v českých zemích nejoblíbenějším. Černý popisoval nejen užití, ale i podobu rostlin, ilustrace však nedosahovaly kvalit díla⁷³. Zmiňovaný Pietro Andrea Mattioli, počestně Petr Ondřej, sice byl Ital, nikoliv Čech, ale na české herbáře měl nesmírný vliv. Jeho prvním počinem byl překlad Dioskoridova *De materia medica* a později jeho slavný herbář, který byl původně míněn jako komentář k právě zmiňovanému Dioskoridovi⁷⁴. V roce 1562

⁷¹Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/gerard/>.

⁷²Josef Vinař zde hovoří o 444 kapitolách. Vinař, J. *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha, 1959, s. 87.

⁷³„Méně dokonalé jsou ilustrace herbáře. Rostliny na nich postrádají individuální znaky, takže tvoří v podstatě siluety. Často se opakuje jeden obrázek pro více druhů současně.“ Čermáková, L. botany.cz. <http://botany.cz/cs/cerny/>.

⁷⁴1544 italské vydání, 1554 latinské, 1563 německé. Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/mattioli/>.

byl tento *Herbář neboli Bylinář* přeložen do češtiny Tadeášem Hájkem z Hájku, za přímého dohledu Mattioliho. Mattioliho herbář byl nadále tištěn i po autorově smrti, mnohdy s doplňky. Roku 1596 vyšel druhý český překlad Mattioliho herbáře, tentokrát jako překlad vydání Joachima Cameraria Adamem Huberem z Riesenpachu. Toto vydání bylo dokonce obohaceno o nové rostliny, se kterými se Mattioli setkal v Krkonoších. Obě vydání herbáře se stala základem domácího léčení. Německé i Riesenpachovo české vydání obsahovalo nové Camerariovy dřevořezy.

Tadeáš Hájek, který překládal poprvé Mattioliho vydání do češtiny, musel ve svém překladu přijít i s novými výrazy, které se teprve musely uchytit a mimo to dílo i lokalizovalo naleziště některých rostlin v českých zemích. Novější překlad Adama Hubera z Riesenbachu byl rozsáhlejší než Hájkův a byl obohacen mimo jiné o exotické a v Evropě nové druhy rostlin

Adam Zálužanský ze Zalužan poté formuloval pojem botaniky a oddělil ji od lékařství, čímž sice nebyla uzavřena herbářová tvorba, ale přesto se specializované vědní obory mohly začít posouvat do období 17. století, ačkoli potřeba znovu tisknout již známé herbáře se nadále udržovala.

I přes nový přístup k vědě v 17. století se stále objevovaly knihy, jejichž obsah byl více než pofiderní. Takovým případem je *Physicall Directory* od Nicolase Culpera, jehož přístup byl založen na teorii používání rostlin k léčení na základě předpokládaných anatomických podobností.

Dnes herbáře stále existují, avšak jejich charakter je naprosto odlišný. Jsou vytvářeny jako sbírky sušených vylisovaných bylin, nikoliv pouze jejich nákresů či grafických zpracování. Zde mluvíme o tzv. herbarium vivum, herbarium siccum, či hortus siccus⁷⁵. Ovšem jejich uchování je značně problematické, neboť je nutné je opatřit proti hmyzu a dalšímu mikrobiologickému napadení. Pro botanické poznání však byly velmi podstatné, jak to ocenil Linné, neboť originál je vždy více vypovídající, než obraz. Avšak vášnivým sběrem mohly být některé druhy rostlin i ohroženy. Linného názor nám ozřejmuje, že 18. století již bylo pro tištěné herbáře vcelku uzavřenou kapitolou.

⁷⁵Kol. *Masarykův slovník naučný*. Praha, 1925, s. 145.

V této kapitole jsme se pokusili pochopit herbář, jako základní kámen pro dvě vědecká odvětví, která se z něho posléze, zejména v 17. století, velmi přirozeně separují a dále vyvíjejí, a proto si je pojdme přiblížit v následujících kapitolách. Ačkoliv by bylo možno z nich vyseparovat i třetí složku, zoologickou, která se začala také vyvíjet, odsuňme ji do pozadí a zaměříme se na dvě, které jsou si snad bližší- medicínský obor farmakologie a botaniku.

5 Botanické a zahradnické knihy

Vedle herbářů se v botanice stalo hlavním zájmem poznání a zdokumentování rostlinných novinek, jejich systematika a morfologie. Na konci 16. století se vazba mezi lékařstvím a botanickou literaturou se začala rozvolňovat, ačkoliv se botanické literatuře zhusta věnovali ti samí lidé, kteří se zabývali například farmakologií. Příkladem jsou jezuitští misionáři⁷⁶. Nedivme se proto, až se opakovaně setkáme se jmény, která byla již uvedena na předchozích stránkách.

Čistě rostlinopisné publikace přineslo až 17. století. V těchto publikacích byly rostliny studovány kvůli sobě samým. Botanika se začala zabývat evidencí rostlinných druhů, anatomií jednotlivých rostlin, jejich životními cykly a podobně. Významnou pomocí, která napomohla proniknutí do tajů rostlinné anatomie, byl pak vynález mikroskopu z počátku 17. století.

Botanika začala využívat své znalosti nově také prakticky v zahradnictví, které rozvíjelo poznatky botaniky po praktické stránce.

5.1 Dějiny oboru

Historie botaniky má společnou historii s herbářovou produkcí, již byla po dlouhou dobu vnitřní součástí. O Pliniovi a Dioskoridovi, který byl také autorem pojmu botanika, jsme se již zmiňovali, a proto se nebudeme opakovat a přejdeme rovnou do 16. století, ve kterém se začíná formovat oblast našeho zájmu, botanické bádání založené na empirii a pozorování. Otto ve své encyklopedii dělí dějiny botaniky na tři části, na dobu starší, střední a novější, přičemž právě zmiňovaná střední je v naší oblasti zájmu. Její počátek zasazujeme do 16. století⁷⁷. Jako samostatný teoretický obor se však začala botanika formovat až v závěru 16. století. Otto Brunfels, Hieronymus Bock, Leonhart Fuchs⁷⁸ a mnozí další z konce tohoto století jsou pokládáni za otce současné botaniky. Ačkoliv Brunfelsovo, Bockovo, či Fuchsovo dílo byly ještě stále herbáře opatřené dřevořezovými ilustracemi, Linné a další novodobí badatelé v nich již vidí základ novodobé

⁷⁶Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 26.

⁷⁷Ottův slovník naučný. leccos.com. <http://leccos.com/index.php/clanky/botanika> .

⁷⁸Bureš, P. muni.cz. http://www.sci.muni.cz/botany/historie/hist_1.htm .

botaniky. Například Brunfelsovým přínosem v díle *Contrafayt Kreüterbuch* jsou nové ilustrace, které již nekopírují starší díla, ale snaží se pozorovat přírodu⁷⁹. Musíme také poznamenat, že tito mužové nebyli také pouze autoři herbářů, ale například Fuchs mimo svůj herbář vydal i dílo *De historia stirpium commentarii insignes*, komentář zabývající se historií rostlin.

Snad v souvislosti se zeměpisnými objevy, kdy byla Evropa zahlcována novými a novými rostlinami, si botaničtí badatelé začali uvědomovat odlišnost výskytu různých rostlin v různém prostředí a klimatu a začaly být studovány lokální rostlinné populace a specifika i v evropských národních intencích. Kauzálně začaly být také zakládány první botanické zahrady, které byly zaměřeny na neobvyklé rostlinstvo⁸⁰ a vydávána literatura popisující regionální rostlinstvo, která rozvíjela tuto tendenci na teoretické úrovni.

Mezi prvními, kdo se řadil do proudu popisujícího lokální rostlinstvo, počítáme belgičana Charlese de l'Ecluse, jehož latinizovaným jménem bylo také Carolus Clusius, který mimo jiné oblasti popisoval i flóru moravskou ve svém díle *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatorum historia*, které vyšlo v Antverpách roku 1583⁸¹. Je autorem publikací, které již můžeme nazvat botanickými.

Zmiňovali jsme také zájem o systematiku zaměřenou přímo na třídění rostlin. Toto odvětví v podstatě převzalo kontrolu nad botanickým bádáním, ačkoliv nejzásadnější vliv mělo až 18. století, kdy působila jedna z nejvýraznějších osobností tohoto odvětví, Carl Linné, jehož systém třídění i terminologie zůstaly zachovány dodnes⁸². Jedním z prvních, kdo se ve své knize rozhodl pro klasifikaci nikoliv abecedně, ani podle lékařského užití, ale podle znaků rostliny, plodů a semen, byl Andrea Cesalpino se svým dílem *De plantis libri XVI*, také z roku 1583. Na rozdíl od soudobých herbářů neobsahuje žádné ilustrace. O určitou systematiku se pokoušeli i autoři herbářů, jako Fuchs, či Tabernaemontanus, ale ti vycházeli především z vizuální podobnosti. Dalším autorem a zájemcem

⁷⁹Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/brunfels/> .

⁸⁰Rozuměj neobvyklé pro danou lokalitu.

⁸¹Bureš, P. muni.cz. http://www.sci.muni.cz/botany/historie/hist_1.htm .

⁸²*systema naturae*

o systematiku byl Rembert Dodoens se svým dílem *Cruydeboeck*, kde se zaměřuje na systematické rozčlenění podle tvarů listů. Jeho přínos však nalezneme zejména v zahradnické literatuře. Dodoens udržoval kontakty s Clusiem a Lobeliem. Je zajímavostí, že ve svých pracích používali také identické dřevořezy. Švýcarský lékař Conrad Gessner vytvořil hned několik botanických publikací, bohatě ilustrované *Stirpium historia*, *Enchiridion historiae plantarum* a *Catalogus plantarum*, všechny před polovinou 16. století. Na okraj zmiňme, že Gessner byl i zakladatelem moderní zoologie⁸³.

Na přelomu století v botanickém bádání působil De l'Obel, navývaný polatinštěně Lobelius, který pokračoval v až obsesivní potřebě badatelů po dokončení systematizace botaniky. Ve svých dílech *Plantarum seu stirpium historia* a *Plantarum seu stirpium icones* využíval ilustrací vytvořených již úsilím svých kolegů Mattioliho, Dodoea, či Clusia⁸⁴.

V 17. století docházelo postupně k větším specializacím v rámci oboru. V tomto století vydal své práce Caspar Bauhin⁸⁵, autor *Pinax theatri botanici*, ve kterém uvedl asi na 6000 rostlin, avšak bez ilustrací. Zabýval se i již zmiňovanou regionální botanikou a ve svém spisu *Catalogus plantarum circa Basileam sponte nascentium* popsal rostlinstvo z okolí Basileje. Jan Commelin se oproti tomu zaměřil na exotické rostlinstvo pocházející z Indie a Ameriky, jehož pěstováním se sám zabýval. V reakci na jeho podnět postupně vzniklo dílo *Hortus Malabaricus*, které čerpalo i z místních historických literárních pramenů. Jeho prací byla i spíše zahradnická příručka pojednávající o pěstování citrusů, *Nederlanzte hesperides*. Provedl také shrnutí léčivých bylin, ale nikoliv v podobě ilustrovaného herbáře, jaký známe ze 16. století. Amerika byla zájmem také Charlese Plumiera, který strávil velkou část svého života na cestách, a z jeho rukou vzešlo mnoho děl. Sepsal *Description des plantes de l'Amerique*, *Nova plantarum americanum genera* a další díla, spadající již do závěru 17. století či na jeho přelom. Dalšími autory, kteří se zabývali Amerikou, byli Francisco Hernandez se svým *Rerum medicarum novae hispaniae thesaurus seu plantarum animalit, mineralium*

⁸³1538 – 1616. Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/gesner/> .

⁸⁴Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/lobelius/> .

⁸⁵1560-1624. Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/bauhin/> .

mexicanorum historia, Willem Piso s *Historia naturalis brasiliae* či Paul Hermann s *Paradisus batavus, innumeris exotice curiosis herbis et rarioribus plantis magno sumptu et cura ex variis teratum orbis regionibus...collectis*⁸⁶. Z dalších botaniků 17. století se mnozí nadále zabývali systematikou, jako John Ray⁸⁷, Pierre Magnol⁸⁸, či Augustus Quirinus Rivinus⁸⁹. Mnozí z těchto autorů spolu také udržovali kontakt pomocí korespondence.

Fyziognomií a fyziologií rostlin se zabýval Marcello Malpighi. Své poznatky zveřejnil ve svém díle *Anatomia plantarum*, jednom nejrozsáhlejších děl této tematiky ve své době, opatřeném detailními mědirytovými ilustracemi. Po něm projevil velký zájem o anatomii rostlin Angličan Nehemiah Grew, jehož velkým dílem je *Anatomy of plants*, kde bylo uplatněno přes 80 mědirytových ilustrací, ve kterých jsou rovněž uplatněny poznatky získané pozorováním mikroskopem.

V botanice samozřejmě působilo mnohem více osobností, ale zde nemáme prostor je všechny probrat, zmiňme již alespoň jména Itala Giovanniho Battisty Triumfettiho, Francouze Josepha Pittona de Tournefort, zabývajícího se systematikou, či Němce Rudolfa Jacoba Camerera, který se zabýval stejným odvětvím, jako Ray a Grew.

České země byly dlouho ovlivněny dílem Mattioliho, které ačkoliv se jednalo o herbář, díky překladům Tadeáše Hájka a Adama Hubera zapůsobilo na českou botanickou terminologii, ačkoliv pro Hájka byla botanika vlastně spíše jen okrajovým zájmem.

U nás za oddělením botaniky od širěji zaměřeného herbáře stojí Adam Zalužanský ze Zalužan. Tento český otec botaniky, lékař, profesor na Karolinu působil v závěru 16. století. Je autorem díla *Methodi herbariae libri tres*⁹⁰, opět neilustrované dílo. Ačkoliv vydal i dílo farmaceutické, dokázal tyto dva obory od sebe velmi dobře oddělit. Jinak se však po Zalužanském v Čechách neobjevuje

⁸⁶Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 350.

⁸⁷*Historia plantarum, Methodus Plantarum Nova*. Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/ray/> .

⁸⁸1689 *Prodromus historiae generalis plantarum in qua familiae per tabulas disponuntur*. Po jeho smrti vyšla *Novus character plantarum*. Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/magnol/> .

⁸⁹1690 vyšlo *Ordo Plantarum quae sunt Flore Irregulari Monopetalo*, v roce 1691 *Ordo Plantarum quae sunt Flore Irregulari Tetrapetalo*, v roce 1699 *Ordo Plantarum quae sunt Flore Irregulari Pentapetalo*. Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/rivinus/> .

⁹⁰Vydáno 1592 a 1604. Ottův slovník naučný. leccos.com. <http://leccos.com/index.php/clanky/botanika> .

další autor, který by v 17. století pokračoval v jím nastoupené cestě botanického bádání⁹¹. V českých zemích se nadále objevovaly spíše lidové příručky nižší kvality a výtahy ze starší literatury, poskytující obyvatelstvu literaturu vážící se na herbáře a kombinující s rostlinným opět i zdravotně poznání. Jediná kvalitní literatura v rámci botanického bádání se do země však bohužel dostávala pouze importem, ale sama nevznikala. Vlastní botanická produkce byla takto chudá až do závěru 18. století.

Ovšem, abychom nemluvili o české botanice jen s despektem, zmiňme alespoň brněnského rodáka Georga Josepha Kamela⁹², byť svůj život strávil mimo svou vlast. Jako jezuitský misionář se dostal až do Mexika a filipínské Manily, kde působil jako lékárník, ale zároveň se zabýval botanickým bádáním. Pořizoval i nákresy místní flóry, které posílal na prostudování botanikům působícím v Evropě, například Johnu Rayovi. Část jeho práce byla i publikována v Rayově *Historia plantarum*. Publikovanými doplňky byly *Herbarium aliarumque stirpium in insula Luzone Pilippinarum primaria nascentium Syllabus, Descriptiones fructicum et arborum Luzonis*. Jeho odkazem je zejména rukopisná produkce, která je však uložena převážně v Anglii.

5.2 Zahradnictví

Převážně v druhé polovině 17. století se rozšířily zahradnické příručky, někdy jako součást příruček hospodářských. Tyto příručky poučovaly o mnoha zahradnických technikách. Kromě rad pro pěstování, štěpení stromků, včetně ovocných, přinášely i popis zahradnických nástrojů, skleníků a dalších zahradních staveb. Mimo zahrady užitkové se příručky zabývaly také zakládáním zahrad okrasných, tvarování živých plotů a celkovou kompozicí především francouzských zahrad vůbec. Mnohdy byly obsahem i zahradnické kalendáře, které však nebyly určeny pro jediný rok, ale jednalo se o soustavu pokynů pro činnosti, které měly být prováděny v rámci zahrady v určitých obdobích a určitých měsících a vůbec radily zahradníkovi, jak postupovat v péči o svěřenou půdu a oblast.

⁹¹Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 350.

⁹²1661-1706 Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/kamel/> .

První počátky zahradnických knih nalézáme již v 16. století. První tisk vyšel na konci 16. století, jako dílo Johanna Peschela *Garten Ordnung... Beschreibung, wie man aus rechtem Grund der Geometria... anrichten sol... zugerichten*. Po polovině 17. století se pak objevilo neilustrované dílo Claude Molleta *Théâtre des plants et jardinages*.

Většina zahradnických příruček rozlišovala zahrady podle typu na květinové, procházkové, vinné, sestávající se z léčivých bylin a užitkové pro kuchyňské potřeby. Mnohdy byly v příručkách obsaženy i seznamy a popisy rostlin rozdělených právě podle jejich užití v zahradě.

Co se týče zahradnických velmocí, byly to pravděpodobně Holandsko a Francie. Přízvisko „otec“ holandského zahradnictví bylo přisuzováno výše zmíněnému Rembertu Dodoënsovi. Ale ani Německo nezůstávalo příliš pozadu, růst rostlin pozoroval Peter Lauremberg, autor příruček *Apparatus plantarius* a *Horticultura*, které již byly opatřeny mědirytovými ilustracemi. Ale působily zde i další osobnosti, jejichž díla se dostávala i k nám. Daniel Rhagor byl autorem příručky *Pflantz gart* ve které se zabývá zakládáním zahrad a výsadbou. Dále na tomto poli působil také lékař Johannes Sigismund Elsholtzii s *Neu angelegter Garten baw*. Dílo Georga Andrease Böcklera *Der Nützlichen Hauß und Feld* ze závěru 17. století je právě celostní hospodářskou příručkou, zabývající se i zahradnictvím, jak jsme již zmiňovali. Jedním z nedůležitějších francouzských děl, které se dostalo i k nám je *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* od M. de la Quintinte o pěstování pomerančů a zvláštních květin, ale kladoucí důraz také na schémata francouzských zahrad. Zajímavé je dvoujazyčné vydání *Le jardinie hollandois/ Der niederländische gärtner* napsané Janem van der Groenem, jehož celý text je řazen do dvou sloupců ve francouzském a německém jazyce. Pojednává o holandském zahradničení v 17. století.

Čechy stály i v tomto oboru poněkud stranou hlavního proudu, i zde vycházely spíše příručky lidového určení pro praktické potřeby obyvatel, bez nákladné úpravy. Příklad takové příručky máme v díle z 16. století *Knížka o štěpování rozkošných zahrad*. V produkci zahradnických knih se jednalo především o překlady cizích autorů. Mnohdy vydání těchto publikací podněcovaly

úřady nebo v 18. století vznikající hospodářsko-zemědělské společnosti⁹³. Tato situace vydržela od druhé poloviny 17. století ještě přes století osmnácté.

Avšak přesto i české země zplodily zajímavé osobnosti. Snad nejzajímavějším příběhem jsou osudy Jiřího Holíka, vychovaného jezuity. Toho prý četba zabavených knih dovedla k návratu k luteránské víře svých předků a pokusil se uprchnout ze země, což se mu podařilo a dostal se až do Švédska, kde se věnoval zahradnictví a proslul jako tvůrce moderních způsobů roubování, a zabýval se i šlechtitelstvím rostlin. O svých znalostech vydal několik zahradnických příruček, které publikoval pod jménem Georg Holyck. Jednou z nich bylo neilustrované dílo *Verneuertes und vermehrtesdreyfaches Garten*⁹⁴. Ty v průběhu 18. století vycházely v opakovaných reedicích⁹⁵.

Dnes mnoho z děl podléhajícím těmto námětům nalezneme v tematických knihovnách, například v knihovně Národního muzea, Národního zemědělského muzea, či na dalších specializovaných pracovištích.

⁹³Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 312.

⁹⁴Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008, s. 135.

⁹⁵Holík žil v letech 1635-1710. Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 283.

6 Lékařské a farmaceutické knihy

Po celou dobu jeho existence lidstvo provázejí nemoci a zranění a člověk se stále snaží se s nimi vypořádat. Přístupy k léčení se lišily v průběhu doby. Již od pradávna také člověk poznával léčiva a látky, které mu v jeho snahách napomáhaly, nebo naopak. Snažil se pochopit fungování svého těla a okolní vlivy. Pojdme se s vývojem lékařství, jako oboru, jehož hlavním motivem bylo léčení a uzdravování nemocí a zranění a péče o choré.

6.1 Dějiny oboru

Výchozím bodem pro naše putování po dějinách lékařství a farmacie je starověk. Samozřejmě, že léčení nemocí a zranění bylo prováděno i v předchozích dobách, nás však zajímá, že v tomto období začaly být poznatky zapisovány. Pro uchování vědomostí se text ze zjevných důvodů osvědčil lépe, než přenášení pomocí pouhé ústní slovesnosti.

Již ve třetím tisíciletí před naším letopočtem v Egyptě fungovalo poměrně rozvinuté lékařství, ovšem s vysokým podílem závislosti na magii a víře. Přesto bylo egyptské lékařství až do 6. století před naším letopočtem asi tím nejvyspělejším. Mnohé egyptské vědomosti byly posléze přeneseny i do Řecka, které se společně s římskou kulturou staly základním kamenem pro poznání nejen lékařství a jeho blízkých věd, jakou byla i farmacie ale i mnoha dalších oborů. Klasické Řecko⁹⁶ posunulo obor do nového světla, vytvořilo z lékařství samostatné odvětví vycházející z nově vytvořeného vědeckého systému. Jednalo se o zásadní krok, neboť do té doby lékařství naprosto nemělo vědeckou koncepci. Jako nejzásadnější osobnost řeckého lékařství je chápán Hippokratés. Hippokratés vlastně ovlivnil lékařství až do dnešních dnů a Hippokratova přísaha je pojmem, který slyšel snad téměř každý. Svým přístupem, odvrhl magii a náboženství, které byly do té doby zásadní, neboť i nemoci byly chápány jako zkouška, či trest bohů. Namísto toho určil za podstatné vzdělání a poznání a vnesl do lékařství racionalitu. Lékař podle Hippokratových tezí musel mít jistou morální úroveň a být zdatným teoretikem i dovedným praktikem. Hippokratovo učení vyústilo v učení

⁹⁶Klasické řecko 5-4. Století BC. Říhová, M. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha, 2005, s. 32.

tzv. kójské školy, odvozené od ostrova Kóa. Jeho odkazem byly spisy v tzv. Corpus Hippocraticum, která se nám mohla dochovat nanejvýš v opisech, avšak patrně nebyl jediným autorem tohoto díla.

Po odeznění nadšení z hippokratovského učení se však lékařství částečně zvrátilo zpět k magicko-náboženské praxi a situaci napravil až další z pilířů a autorit lékařství – Galénos, Pergamonec působící z velké části přímo v Římě. Zabýval se hippokratovskými spisy a navázal na jeho racionální přístup kladoucí důraz na empirii. Řím, jako kultura, samozřejmě tento systém přijal, neboť Řecko pro něj bylo vznešenou metou, které se pokoušel připodobnit. Jak byla později chápána latina, jako učený jazyk, tak v období Říma byla řečtina považována za velmi atraktivní jazyk, kterým hovořila elita. Galén ovlivnil další vývoj medicíny takřka nepopsatelným způsobem a jeho teze začaly být vyvraceny až v novověku. Jeho zájmem byla především anatomie, která není v intencích této práce zcela zásadní, avšak seznámil se i s mnohými léčivy, která také popsal ve spisech, u kterých historici nepochybuji o jeho autorství. Zachovala se i jeho díla z farmakologie a dietetiky. Ačkoliv jeho dílo obsahovalo mnoho omylů, začaly být opravovány většinou až v 16. století.

Další období příliš Galénovy poznatky neposunulo a následovníci spíše prováděli kompilace a interpretace jeho děl. Nesprávným kladením důrazu na určité detaily, či jejich vytržením z kontextu došlo k posunutí některých významů a pokroucení jeho díla. Ve středověku však tato kompilační díla i mnohé originály přijal arabský svět, který začal opět zcelovat rozmělněné hippokratovské a galénovské dílo. Arabové překládali řecké spisy a skrze araby tak antické dílo znovu postoupilo do Evropy i s vlastními příspěvky arabských autorů. Jejich jména se však do Evropy nedostávala ve své originální podobě, ale byla latinizována. Patrně nejznámějšími byli Rházes (al-Rázi), Avicenna (Ibn Sinná), Averroes (Mohammad ibn Rušd), ale autory bylo možno počítat na desítky.

Ve stejné době, kdy vývoj lékařství v arabských zemích pokračoval úspěšně dál, Evropa se dočkala ustrnutí. V křesťanských zemích se lékařství a léčitelství udržovalo v kláštorech. Přínosem klášterního lékařství byl *charitas*, kdy klášterní lékaři a léčitelé přistupovali k nemocnému, či zraněnému se soucitem a porozuměním ve jménu křesťanské lásky. Nejvýznamnějším řádem péči o nemocné se zdají být benediktini. Přestože klášterní lékařství nijak nepostoupilo

ve vývoji, díky klášterním skriptoriím byly udrženy latinské opisy kompilací antických děl. Hlavní užívanou literaturou pak byly receptáře, herbáře a bestiáře. Klášterní autoři však sami nevytvořili žádné zásadní dílo, které by ovlivnilo cestu tohoto oboru.

Vlivy arabské, křesťanské a podle legendy i řecké a židovské, se setkaly v 11. století v Salernu⁹⁷, kde vzešla v existenci tzv. Salernská lékařská škola. Zde byly překládány do latiny arabské knihy, které znovu přinesly a rozvinuly antický přínos. Kromě arabských se zde překládaly i řecké a hebrejské texty. Jedním z překladatelů byl Konstantin Africký⁹⁸. V Salernu vznikaly první příručky, které leckdy zůstaly aktuální až do 17. století. Připomeňme si zde alespoň názvy jejich děl. Byly to *Ars medicinae (Arti cella)*, *Regimen sanitatis Salernitanum* a pojednání o lécivech *Antidotarius Nicolai*. Salernskou školu lze považovat za počátek období scholastiky, která přímo navázala vznikem univerzit. Se schématem univerzit jsme se stručně seznámili výše.

Ve 13. století se do univerzitního systému probojovala právě i medicína, která se ani nadále nebála přijímat i arabské vlivy, díky kterým se lékařství začalo jevit znovu o mnoho více jako věda. Ve 13. století měla výsadní postavení mezi univerzitami s lékařskou tematikou univerzita v Montpellier, ale vznikaly stále další univerzity. V tomto století byl také na Sicílii zaveden tzv. medicínální řád, který mimo jiné lékařům zakázal vlastnit lékárny, či se spolčovat s lékárníky a tyto dva obory tímto příkazem oddělil⁹⁹.

V Čechách byla založena lékařská fakulta Collegium medicorum¹⁰⁰ ve 14. století. Medici byli vyučováni lékařské teorii i praxi. Vycházeli z děl arabských autorů, ale i kompilací Hippokrata, Galéna a děl Salernských a Montpellierských. Významné osoby působící na lékařské fakultě pražské univerzity byli mnohdy jejími absolventy, jako mistr Křišťan z Prachatic, ale své tituly získávali i na jiných evropských univerzitách. Příkladem jsou rektori Jan Šindel, který svá studia absolvoval ve Vídni, či Albík z Uničova, který odcestoval pokračovat ve svých

⁹⁷Říhová, M. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha, 2005, s. 61.

⁹⁸Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 16.

⁹⁹Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 20.

¹⁰⁰Martinák, J. cuni.cz. <http://www.lf1.cuni.cz/historie> .

studiích do Padovy. Vývoj fakulty byl však přerušen husitskými válkami a lékařské přednášky byly uváděny jen zřídka na artistické fakultě. Znakem století byl také vznik a šíření veřejných a neveřejných lékáren. Mezi neveřejné byly řazeny klášterní, které neměly svá léčiva prodávat, ale používat pouze pro klášterní potřeby, či darovat chudým. Lékárny si samozřejmě receptury svých léků nevymýšlely samy, ale existovaly uznané receptáře, jejichž obsah se mohl lišit podle lokálních potřeb. Základními receptáři však byly galénovské *Antidotarius Nicolai* a arabské *Pseudo-mesueovo*¹⁰¹. Lékárnici (farmaceuti) se na rozdíl od lékařů nevzdělávali na univerzitách, ale vytvářeli jakousi obdobu cechovního systému, kde však aspiranti měli mít za sebou určité vzdělání, neboť farmacie nebyla pouhým řemeslem¹⁰². S převzetím odpovědnosti univerzit se situace dále vylepšovala, neboť farmaceuti zde byli v určitých cyklech přezkušováni, aby mohli nadále provozovat svou profesi.

16. století přineslo Evropě nové objevy zámořských zemí. Tyto objevy samozřejmě napomohly rozšířit i rejstřík užívaných léčiv. S novými impulzy a přístupem došlo k rozmachu přírodních věd a zrychlil se vývoj lékařství. 16. století se stalo počátkem moderního bádání o přírodě. Lékaři a vědci 16. století, po vzoru arabském se jali studovat antické originály, ovšem i bez rozpaků opravovat zjištěné omyly. Nejradikálněji se projevil snad Theopharstus Bombastus z Hohenheimu, zvaný Paracelsus, který zcela zavrhl dosud uznávanou Hippokratovu a Galénovu autoritu. Jeho počinem byl vlastní systém založený na alchymistickém pojetí, které popisovalo lidské tělo jako objekt skládající se ze tří principů – síry, rtuti a soli, podílejících se na chemických procesech v těle, na rozdíl od humorálního pojetí čtyř tekutin. Nemoci byly pak opět projevem vnitřní nerovnováhy, kterou Paracelsus napravoval různými chemickými prostředky. Na nové poznatky přicházeli lékaři zpravidla díky pitvám. Ani s nimi však nebyl vývoj zdaleka u konce, spíše na začátku, a korektoři byli dále opravováni a upřesňováni. Spolu s vývojem anatomie a lékařství se otvíraly další možnosti i pro farmacii, neboť například objev krevního oběhu vedl ke zkoušení nitrožilní aplikace léčiv a k dalším možnostem, které byly však dořešeny až v 19. století.

¹⁰¹Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 20.

¹⁰²Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 112.

V českých zemích však nedocházelo k takovému úspěšnému vývoji. Situace byla neutěšená zejména díky neexistenci lékařské fakulty a v logické souvislosti pokleslo i množství akademicky vzdělaných lékařů, kteří museli vystudovat v cizině. Nedostatek vlastních lékařů byl doplňován cizinci, kteří působili na našem území. Přesto se však setkáváme s některými významnými jmény, jako Jan Černý Pražský, Tadeáš Hájek z Hájku. Z cizinců to pak byli Georg Bauer zvaný Agricola, Jan Kopp z Raumenthalu, či Pietro Andrea Mattioli. Další významní autoři a lékaři, kterými byl Adam Huber z Riesenpachu, Adam Zálužanský ze Zalužan, Jan Jesenius, či Matěj Burda již svým působením zasahovali až do století sedmnáctého.

6.2 Situace lékařského oboru v 17. století

Lékařství 17. století je vlastně potomkem tohoto vývoje, a bez své historie by nemohlo naprosto existovat. Renesance přinesla nové metody bádání, které mohlo 17. století zpracovat. S šířícím se empirickým poznáním se čím dál více projevovala nedůvěra vůči antickým autorům. Nové myšlenky samozřejmě nebyly uznávány okamžitě jen s nadšenou vizí vývoje, ale procházely procesem diskuzí současných autorit, aby mohly být brány obecně v potaz a nahrazovat předchozí teze. Naprosto neopomenutelný význam pro vývoj oboru měly nové vynálezy, jako například mikroskop, který spatřil světlo světa kolem roku 1600.

Rozvoj byl urychlen i díky dobovým okolnostem, neboť díky válečným konfliktům v kombinaci s anatomickými znalostmi došlo ke zkvalitnění chirurgie. Samozřejmě se stále vracela období morových nákaz, a tudíž se musela rozšiřovat znalost hygieny a stále byla zkoušena nová farmakologická léčiva, ať na rostlinné, živočišné či jiné bázi. Je jen přirozené, že většina lékařů se musela věnovat i farmakologii, nebo mít alespoň základní znalosti, přestože léčiva obvykle sami nepřipravovali. Až do 19. století patřil tento úkol lékárnám. V 17. století se také začala vytvářet základna pro diferenciaci farmaceutických věd, farmakochemie, podložené Paracelsovým výzkumem a farmakognózie, která probíhala od 18. století¹⁰³. Nad lékárnami byl počátkem 17. století zaveden tzv. „Pořádek apatekářský“, který měl zajišťovat určitý soubor pokynů, kterými se měli

¹⁰³Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 22.

lékárníci řídit. V obsaženém receptáři bylo již uvedeno i 25 farmakochemik. Jednalo se vlastně o text Adama Zalužanského, vytvořený ještě v závěru předchozího století, ale byl v průběhu let znovu vydáván a zároveň se rozšiřoval jeho obsah, neboť byly přidávány nové receptury, včetně nových farmakochemik. V této době byly zakládány hospitály, jejichž součástí byly lékárny, které se přidaly ke složení veřejných a klášterních lékáren. Po stavovském povstání byl mezi lékárnami podobný stav jako u tiskáren. Nekatolíci byli nuceni zanechat zde svůj majetek a opustit zemi, avšak ve většině případů lékárny nezanikaly, neboť je získávali katolíci, patrně za stejně výhodných podmínek, jako tiskárny.

České země se v tomto období nezapojily do prudkého rozvoje oboru a po stavovském povstání vzhledem k rekatolizačním tendencím se vydaly částečně vychýleným směrem. Obecný vývoj směřoval k tendenci redukovat tajemství života na měřitelné veličiny, zatímco vývoj v českých zemích vstupující do barokní společnosti byl zasažen navracenou zbožností. Lékaři samozřejmě léčili, ale za nejlepšího a dokonalého léčitele byl považován Bůh, jehož vliv se projevoval skrze Pannu Marii a další oblíbené světce. Ovšem pokud si vzpomeneme na období klášterní medicíny, musí se nám nutně vybavit, že tato, byť nevědecká myšlenka, musela mít jistě na pacienty určitý psychologický efekt.

I přes tento mystický přístup byla opět vzkříšena roku 1623 v Praze lékařská fakulta, získaná jezuiti spolu s celou Karlovou univerzitou, která se stala centrem rozvoje lékařství v českých zemích. Kvůli mocenským rozporům byly ovšem na dobu více než deseti let zakázány promoce, ke kterým se mohla fakulta navrátit až po odebrání Karolina jezuitskému řádu. Většina studentů univerzity byla česká, ale Karel Černý uvádí, že v Praze studovali i rakouští a irští studenti.¹⁰⁴ Formálně byla univerzita nadřazena všem zdravotnickým institucím a profesím.

V polovině století byla zavedena výuka přímo i pro farmaceuty zakončená titulem *magistr artis pharmaceuticae*¹⁰⁵. K farmaceutickému studiu byl i na univerzitě stále užíván herbář Jana Černého, Mattioliho komentář k Dioskuridovi a Hájkův překlad Mattioliho herbáře, překlad jeho německého překladu, provedený

¹⁰⁴Říhová, M. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha, 2005, s. 84.

¹⁰⁵Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 113.

Adamem Huberem z Rysnbachu¹⁰⁶. Přesto však, že se jednalo o univerzitu, existovala i zde návaznost na rekatolizační tendence v zemi, a sice ve formálním smyslu. Od poloviny století byly promoventi i profesori nuceni přísahat na neposkvrněné početí Panny Marie¹⁰⁷ a tato situace vydržela až do druhé poloviny 18. století.

Ačkoliv české lékařství nepřekročilo hranice průměru, i zde se nacházely osobnosti, které je dobré nezapomenout, neboť přesáhly místní význam. Mezi nejvýznamnějšími byli lékaři Jan Marek Marci z Kronlandu, který *na půdu univerzity vstoupil krátce po jejím obnovení*¹⁰⁸. Jeho zájmem byla zejména matematika, optika a mechanika a přinesl celou řadu nových poznatků, včetně přístroje na měření tepu. Nepřekvapí tedy, že se setkal i s objevitelem krevního oběhu, Angličanem Williamem Harveyem. Víme o Jakubu Janu Václavu Dobřenském z Černého Mostu, žáku Marka Marciho i univerzit v Bologni a Ferrare. Dalším významným učencem byl Jan František Löw z Erlsfeldu, o kterém je známo, že na počátku 18. století byl ve skupině zkoumající ostatky Jana Nepomuckého¹⁰⁹. Působil i jako rektor Karlo-Ferdinandovy univerzity. Významní myslitelé se však objevili i mimo pražskou univerzitu, jako Filip Jakob Sachs z Löwenheimu, který působil v říši na přírodovědecké akademii ve Schweinfurtu a dokonce založil vlastní odborný časopis¹¹⁰. Kromě křesťanských učenců působili v lékařství i židé, jak si můžeme připomenout. Byli mezi nimi rabi Josef Šelomo Delmedigo, absolvent Padovské univerzity a žák Galilea Galileiho, či Delmegiův žák Jissachar Beer Teller.

6.3 Oborová literatura

Lékařská a farmaceutická odborná literatura vycházela v mnoha podobách. Od středověku jako psané traktáty, čili teoretická pojednání, kompendia, neboli příručky obsahujících výtahy určitých oborů, různé receptáře a samozřejmě

¹⁰⁶Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 22.

¹⁰⁷Říhová, M. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha, 2005, s. 84.

¹⁰⁸Vorel, P. *Velké dějiny zemí koruny české VII*. Praha, 2005, s. 363.

¹⁰⁹Říhová, M. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha, 2005, s. 85.

¹¹⁰Vorel, P. *Velké dějiny zemí koruny české VII*. Praha, 2005, s. 367.

i herbáře, které jsme již charakterizovali výše. Patrně dlouhodobě nejužívanějším receptářem byl již zmiňovaný *Antidotarium Nicolai*. Problémem těchto receptářů, které měly být brány za bernou minci farmaceutů, byla nejednotnost, a to i přesto, že se jednalo o opisování stále toho téže schváleného titulu. Někdy k nepřesnostem docházelo úmyslně, jindy vinou opisovače. Se vznikem univerzit a lékařských fakult pak přišly ještě disertační práce, které jako dnes sloužily za závěrečné práce pro dosažení akademického gradu.

Šíření literatury se samozřejmě zlepšilo s vynálezem knihtisku. Kromě literatury pro odborníky byly vydávány i knihy pro běžné čtenáře, jakási obdoba dnešní populárně naučné literatury. Minuce, které existovaly již před vynálezem knihtisku, by bylo možno snad do takové literatury zařadit. Mezi dalšími by pak jistě byly domácí apotéky (léčebné návody). Ovšem rukopisná tvorba nezanikla a i v dalších obdobích byla tvořena originální díla¹¹¹. Pravdou je, že však byla spíše raritní.

15. století tuto literaturu, kromě tištěných minucí, obohatilo o *Hortus sanitatis*. Minuce byly vlastně první pomůckou pro laické zájemce o léčení (nikoliv o lékařství). Jednalo se vlastně o kalendář, ovšem obohacený o vyznačení dnů, které byly vhodné pro pouštění krve, latinsky *minutio sanguinis*, což byla po dlouhou dobu metoda užívaná při různých potížích. První česky tištěná minuce u nás je známa na rok 1485, tudíž pochází pravděpodobně z roku předchozího¹¹². *Hortus sanitatis*, neboli „zahrádka zdraví“, jak jej lze také překládat, byla příručka podobná herbářům, ovšem ve výrazně stručnějším provedení. Jejím obsahem byly také rostliny, kameny a zvířata, která (nebo jejich produkty) bylo možno užívat k léčení¹¹³. I obsažnější herbáře nadále vycházely tiskem. S tiskem přišly i lékopisy, což byla vlastně obdoba receptářů, ovšem zpracovaná tiskem, což odstranilo problematiku nestejného znění textu. Jejich text byl obvykle v latině. Lékopisy, stejně jako receptáře, musely být schvalovány autoritami oboru.

Významné bylo rozšíření produkce od 16. století. Farmaceuti vycházeli hned z několika schválených lékopisů. Uvedme si tituly, které byly od 16. století

¹¹¹Například herbář z poloviny 17. století, uložený ve farmaceutickém muzeu v Kuksu, který je i ručně malován neznámým autorem. Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 25.

¹¹²Tobolka, Z. V. *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha, 1949, s. 138.

¹¹³Tobolka, Z. V. *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha, 1949, s. 133.

užívány v českých zemích. Až do 80. let 17. století byl vydáván jako závazný norimberský lékopis od Valeria Corda - *Dispensatorium Valeria Corda*¹¹⁴. Pro české země byly v 16. století doporučovány Adamem Zalužanským ze Zalužan v jeho *Řádu apotékářském* ještě *Dispensatorium Mesue*, *Dispensatorium Nicolai Myrepsi* od Nikolaose Myrepose, *Medicamentorum Opus* v překladu Leonharta Fuchse a augsburský lékopis od Adolphuse Occoa *Pharmacopolia, seu medicamentarium pro Republica Augustana*. Pro úplnost by bylo možno ještě doplnit, že v 18. století byla užívána i jiná dispensatoria, ta však již byla sestavována především vídeňskou lékařskou fakultou¹¹⁵.

V 17. století se již začal stírat rozdíl mezi kalendáři a minucemi, neboť pro veřejnost začaly vznikat tematické kalendáře, které se zabývaly obory od zdravotní péče po hospodářství. V průběhu století se právě kalendáře staly obecně nejčtenějšími knihami¹¹⁶. Kromě těchto periodických knih, o kterých jsme mluvili již ve vztahu k 16. století, se začaly postupně od 70. let objevovat i nové příručky vzniklé přímo z popudu úřadů, které se zabývaly i zdravotní péčí a předcházení chorobám, nejen jejich léčením. Příkladem si vezměme publikaci z roku 1692 o *přirozené obraně před nemocemi, domluva k zachování zdraví spolehnutím na rady lékaře, pokyny k ochraně proti epidemii břišních nemocí šířících se z Uher*¹¹⁷, či dílo židovského lékaře Jissachara Beer Teller přinášející rady pro domácí léčení a hygienu¹¹⁸. Mimo regulérní literaturu pak byly tištěny i brožurky doporučující některé léky¹¹⁹ a zvyšující jejich prodej a jejich existence je jistě zajímavým dokladem dobové farmaceutické reklamy. Ačkoliv my zde klademe důraz na literaturu farmakologickou a zdravotní, základna lékařské literatury byla samozřejmě mnohem širší a pokrývala prostor od anatomie po porodnictví

¹¹⁴*Pharmacorum omnium quae quidem in usu sunt, conficiendorum ratio Vulgo vocant Dispensatorium pharmacopolarum*, vytištěn ještě roku 1720. Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 89.

¹¹⁵Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 89.

¹¹⁶Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 317.

¹¹⁷Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990, s. 313.

¹¹⁸Vorel, P. *Velké dějiny země koruny české VII*. Praha, 2005, s. 372.

¹¹⁹Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003, s. 26.

a přes mnoho dalších témat. Přesto však nemohla dosáhnout dnešní šíře způsobené vysokou specializací.

7 Závěr

Shrňme si poznatky získané z této práce. Pokusili jsme se proniknout ke smyslu herbářů a pochopili jsme tendence, jež vedly ke vzniku svébytných vědeckých proudů. Rozpoznali jsme proud zdravotní, tedy farmakologii a dále proud přírodovědný, tedy botaniku, zoologii a mineralogii. Vzhledem k rozsahu tématu jsme si vytyčili blíže prozkoumat pouze část těchto proudů. Blíže jsme se věnovali farmakologii a jako zástupci přírodovědné frakce botanice, přičemž jsme připomenuli i odnož zahradnickou. Uvedli jsme specifika jednotlivých směrů v závislosti na dějinném zasazení, ale neprováděli jsme zde kompletní bibliografický výčet všech relevantních děl, neboť to nebylo smyslem tohoto textu. Ovšem seznámili jsme se se zásadními autory děl spadajících do jednotlivých oborů.

Vyplývá, že v českých zemích 17. století se vědecká a odborná literatura spadající do našeho zájmu projevovala spíše jen v nečeské podobě na univerzitní půdě a produkce českých odborných knih skomírala, ba přímo zanikla. Nejhorší situace byla v oboru botanickém, který se po slibném úvodu v režii Zalužanského na téměř dvě století odmlčel. Co se týče farmakologie, respektive i lékařské literatury celkově, tam takový zásadní zlom nenastal. Lékařství, jako obor, vlastně poměrně prosperovalo, ačkoliv nedosáhlo objektivnosti oboru v zahraničí, ani úrovně zahraniční literatury. Tzv. vědecká revoluce se českých zemí příliš nedotkla a co se botanického bádání týče, jeho zlatý věk minul s 16. stoletím zaměřeným na herbáře. Další rozkvět měl nastat teprve mnohem později.

Tato práce se snažila zaplnit z tohoto pohledu nepříliš probírané období mezi velmi kvalitně a důkladně zmapovaným prostorem 16. století a dobou od přelomu 18. a 19. století, která bývá, jako obsažná, také zpracovávaná. V této práci nabízíme ty otázky, které by si jistě zasloužily další zpracování, aby byl vývoj výše uvedených oborů kompletně zmapován.

Pro dokreslení uvádíme v obrazové příloze fotografie některých děl z tohoto období, která se ocitla na našem území. Za možnost jejich vyhotovení děkuji pracovníkům Národního zemědělského muzea Kačina.

8 Literatura

- Bělina, P. a kol. *Kronika českých zemí 1471 - 1680*. Praha, 2003.
- Bělina, P. a kol. *Kronika českých zemí 1681 - 1840*. Praha, 2003.
- Bohatcová, M. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha, 1990.
- Broncová, D. *Historie farmacie v Českých zemích*. Praha, 2003.
- Čornej, P. a kol. *Dějiny zemí koruny české*. Praha, 1992.
- Horák, F. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Praha, 1948.
- Kol. *The New Encyclopaedia Britannica. Volume 5, Freon - Holderlin*. Chicago, 2003.
- Kol. *Masarykův slovník naučný*. Praha, 1925.
- Kol. *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Hédypathie – Hýždě*. Praha, 1998.
- Kratochvíl, A. *Oheň Baroka*. Brno, 1990.
- Munc, T. *Evropa 17. století*. Praha, 2002.
- Ogilvie, B. *The science of describing. The natural history of Renaissance Europe*. Chicago, 2006.
- Říhová, M. *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha, 2005.
- Šindelář, D. *Vědecká ilustrace v Čechách*. Praha, 1973.
- Tobolka, Z., V. *Kniha, její vznik, vývoj a rozbor*. Praha, 1949.
- Vinař, J. *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha, 1959
- Voit, P. *Encyklopedie knihy*. Praha, 2008.
- Vorel, P. a kol. *Velké dějiny zemí koruny české*. Praha, 2005.

Prameny

- Bureš, P. muni.cz. http://www.sci.muni.cz/botany/historie/hist_1.htm .
- Čermáková, L. botany.cz. <http://botany.cz/cs/cerny/> .
- Lebrová, D. pozitivni-noviny.cz. <http://www.pozitivni-noviny.cz/cz/clanek-2010090008>
- Martinák, J. cuni.cz. <http://www.lf1.cuni.cz/historie> .
- Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/bauhin/> .
- Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/brunfels/> .

Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/gerard/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/gesner/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/kamel/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/lobelius/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/magnol/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/mattioli/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/ray/> .
Möllerová, J. botany.cz. <http://botany.cz/cs/rivinus/> .
Ottův slovník naučný. leccos.com. <http://leccos.com/index.php/clanky/botanika> .

9 Grafická příloha

Seznam vyobrazení:

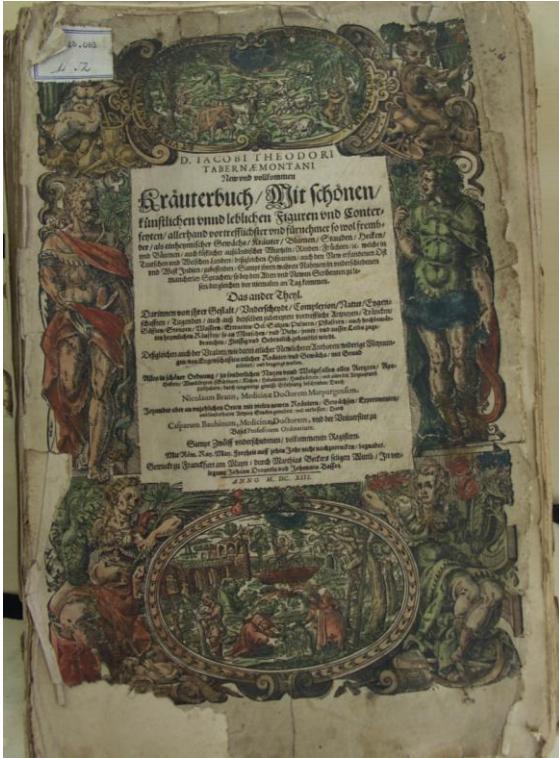
- Obr. č. 1** Kolorovaný titulní list z publikace *Neu und vollkommen Kraüterbuch* od Tabernaemontana. Tento výtisk pochází z roku 1613 a jedná se ještě o herbář. Výzdoba titulního listu je provedena technikou dřevořezu.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 2** Příklad kolorované ilustrace provedené technikou dřevořezu, opět z *Neu vollkommen Kraüterbuch*. Text je tištěn ve dvou sloupcích.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 3** Titulní list díla Daniela Rhagora *Plantz=gart*. Tisk pochází z roku 1651. Je zdoben pouze ornamentálním rámem z tiskařských znamének.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 4** Příklad textové strany z knihy *Plantz=gart*. Text je sázen do jednoho sloupce a na okrajích jsou otištěny poznámky. Za textem následuje viněta.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 5** Titulní list díla Petra Lauremberga, *Horticultura*. Tisk pochází z roku 1654. Text je obklíčen portálovým rámcem architektonického ladění s figurální výzdobou.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 6** Dvoustrana z díla *Horticultura*, představující nám závěr a počátek kapitoly. Text je řazen do jednoho sloupce a je tištěn antikvou.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 7** Celostránková mědirytová ilustrace z díla *Horticultura*. Ilustrace představuje možnosti výzdoby živých plotů.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 8** Ilustrace z části tohoto vydání *Horticultury*, zvané *Aparatus Plantarius*. Povšimněme si, že mědirytová ilustrace je zde zkomponována s textem tištěným z výšky.
Foto: Eva Stříbrská

- Obr. č. 9** Titulní list díla *Parnassus medicinalis illustratus* od Johana Joachima Bechera. Tato publikace obsáhla svět fauny i flory a dále také obsahuje lékařské poznatky. Obsahuje i signet a není doplněna žádným rámem, ani žádnou bordurou. Dílo pochází z roku 1663.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 10** Mědirytový frontispis díla *Parnassus medicinalis illustratus*.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 11** Dvojstrana s dřevořezovými ilustracemi rostlin z díla *Parnassus medicinalis illustratus*.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 12** Úvodní list části, zabývající se Salernskou školou, taktéž z díla *Parnassus medicinalis illustratus*.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 13** Titulní list dvojjazyčného díla *Le Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner* autora Jana van der Groen z roku 1669. Titulní list je vybaven mědirytovou ilustrací.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 14** Příklad textové strany z knihy *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner*. Text je sázen do dvou sloupců, přičemž sloupce jsou jazykově odlišné a také písma jsou pro obě podoby různá.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 15** Mědirytová ilustrace knihy *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner*. Zpodobňuje schéma holandské zahrady.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 16** Mědirytová ilustrace knihy *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner*. Poučuje čtenáře o štěpení stromků.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 17** Mědirytová ilustrace knihy *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner*. Představuje půdorysné motivy zahrad.
Foto: Eva Stříbrská

- Obr. č. 18** Mědirytová ilustrace knihy *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner*. Ukazuje několik typů zahradních staveb.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 19** Titulní list díla Petra Lauremberga vydaného roku 1671, *Die edle garten wissen...Horticultura et Apparatu plantarum*. Tato titulní strana je čistě typografická.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 20** Mědirytový frontispis díla *Die edle garten wissen...Horticultura et Apparatu plantarum*.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 21** Mědirytový frontispis a titulní list zahradnické příručky *Les delices de la Campagne suite du Jardinier Francois* z roku 1684.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 22** Mědirytový frontispis a červeno-černý titulní list knihy *Neu Algelegter Garten Baw* od Johanna Sigismunda Elsholtziho z roku 1690.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 23** Červeno-černý titulní list díla *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* od Quintinteho. Tisk pochází z roku 1697.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 24** Strana z *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers* s mědirytovou ilustrací a iniciálou zkombinovanými s textem tištěným z výšky.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 25** Mědirytový frontispis hospodářské příručky, která se také věnuje zahradnictví, od Georga Andreama Böcklera *Der Nützlichen Hauß und Feld Schule* ze samotného závěru 17. Století, roku 1699.
Foto: Eva Stříbrská
- Obr. č. 26** Titulní list z díla *Der Nützlichen Hauß und Feld Schule*, tištěný černo-červeně.
Foto: Eva Stříbrská

Obr. č. 27 Příklad rozkládací ilustrace většího formátu. Mědiryt taktéž z díla *Der Nützlichen Hauß und Feld Schule*.

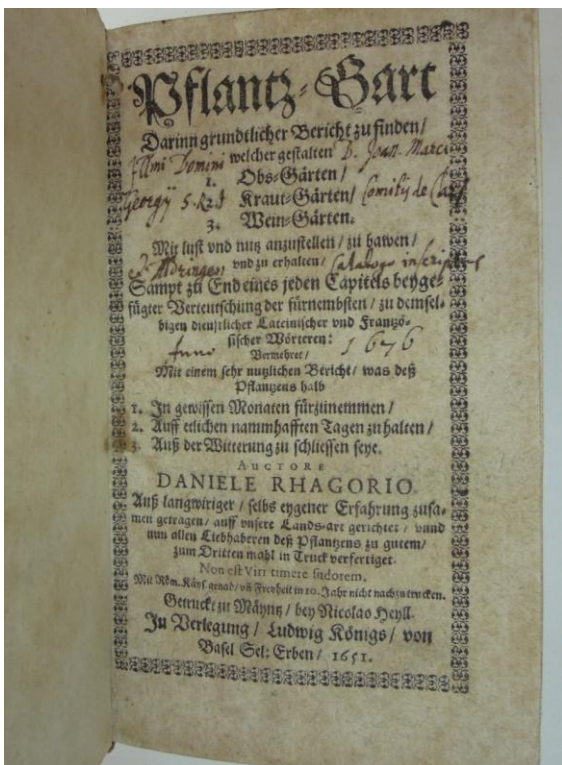
Foto: Eva Stříbrská

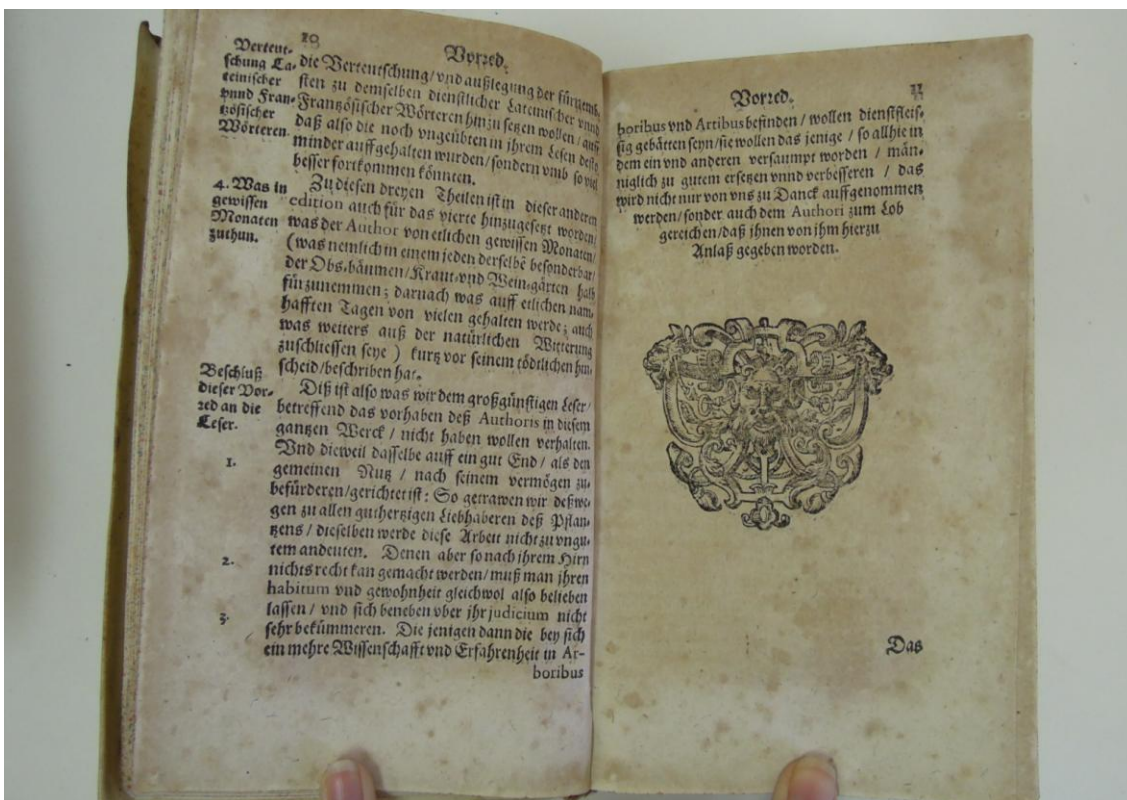
Obr. č. 1 *Neu und vollkommen Kräuterbuch*

Obr. č. 2 *Neu und vollkommen Kräuterbuch*

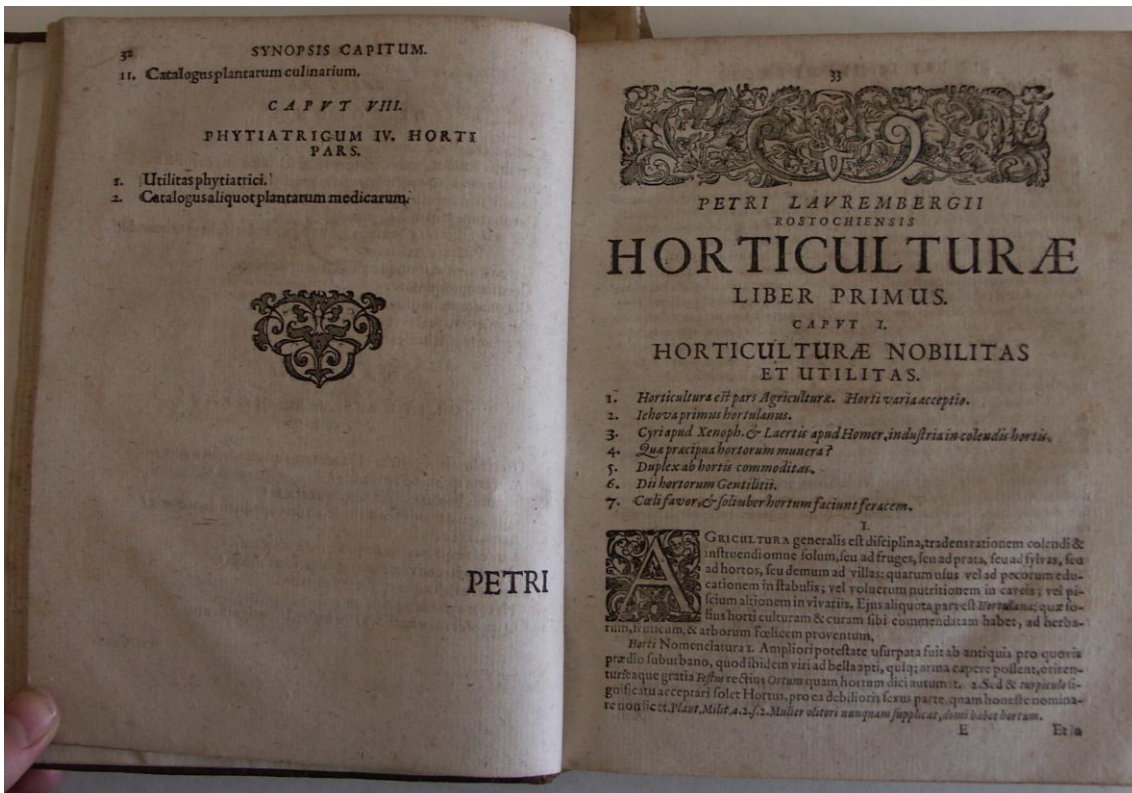
Obr. č. 3 Plantz=gart.

Obr. č. 4 Plantz=gart.

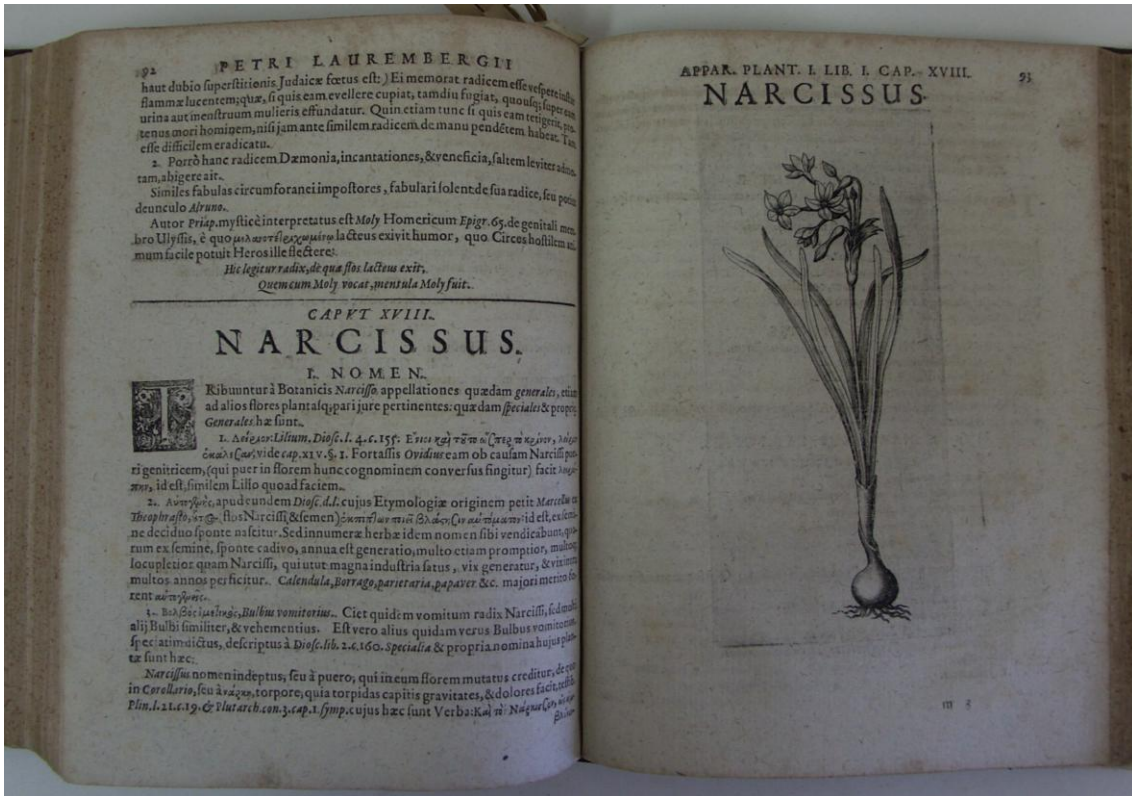
Obr. č. 5 Horticultura

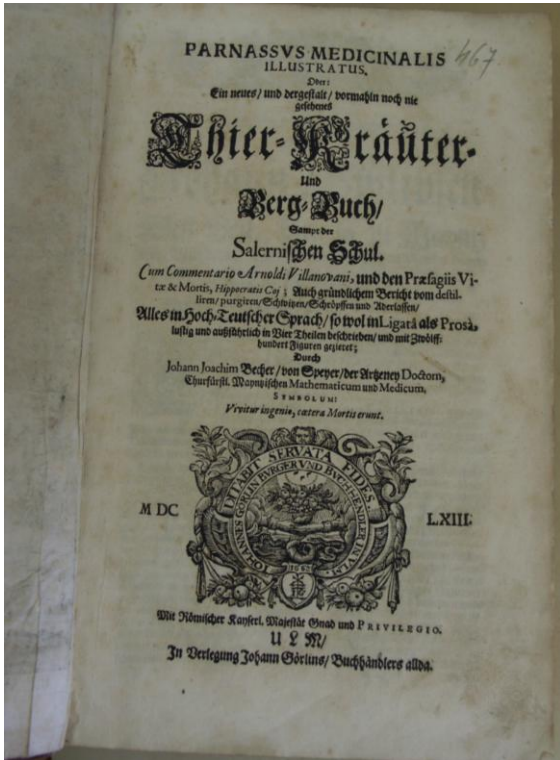
Obr. č. 6 Horticultura

Obr. č. 7 Horticultura

Obr. č. 8 Horticultura

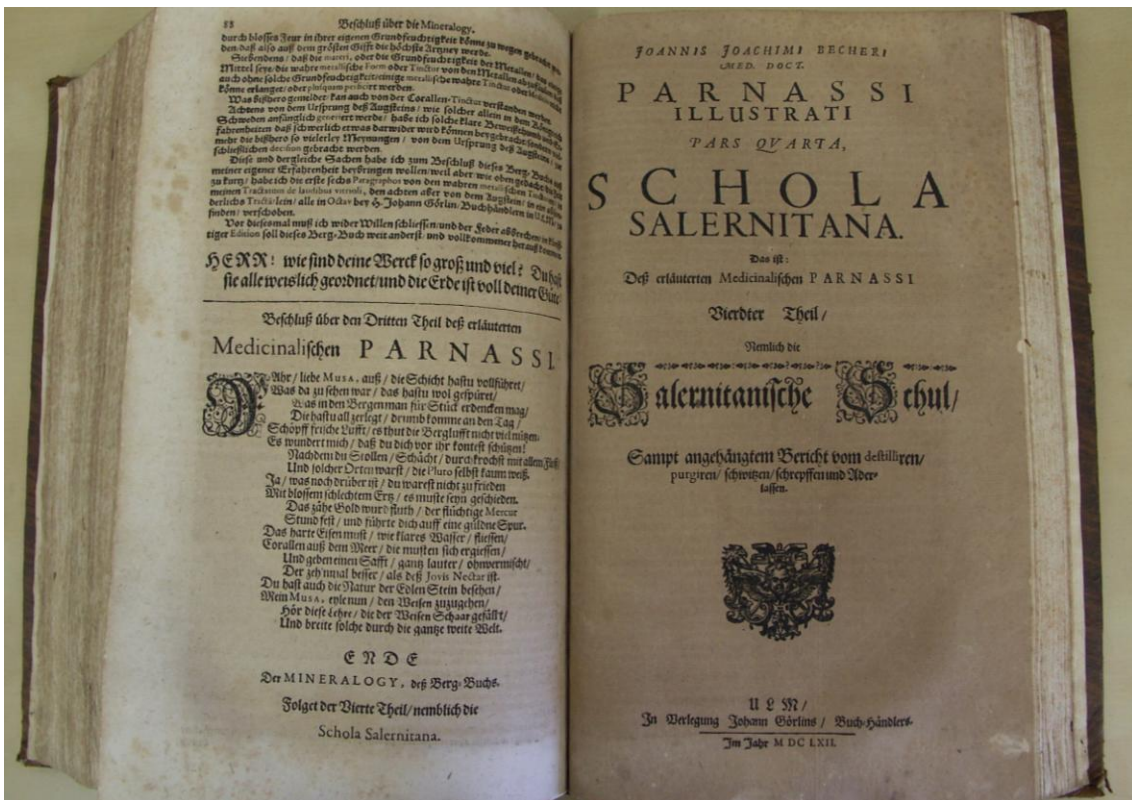
Obr. č. 9 Parnassus medicinalis illustratus

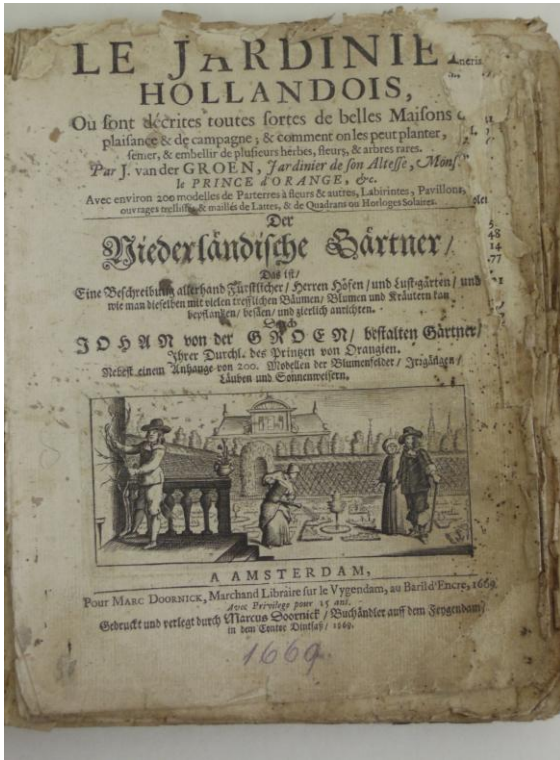
Obr. č. 10 Parnassus medicinalis illustratus

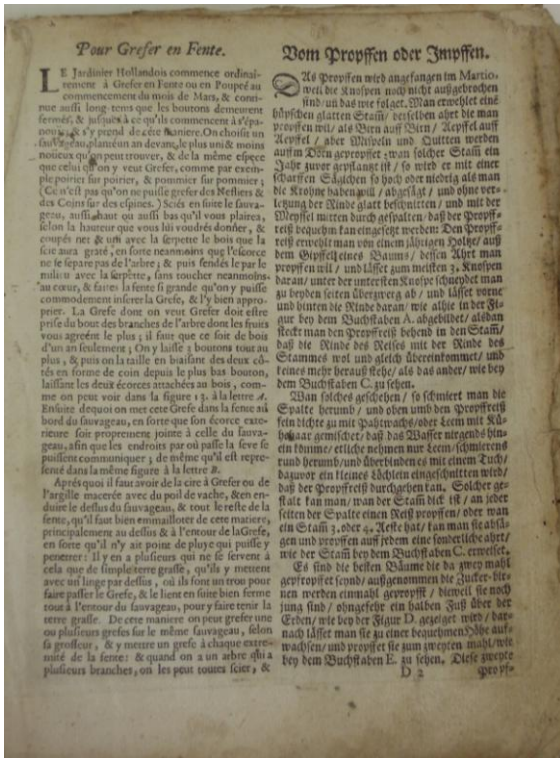
Obr. č. 11 *Parnassus medicinalis illustratus*

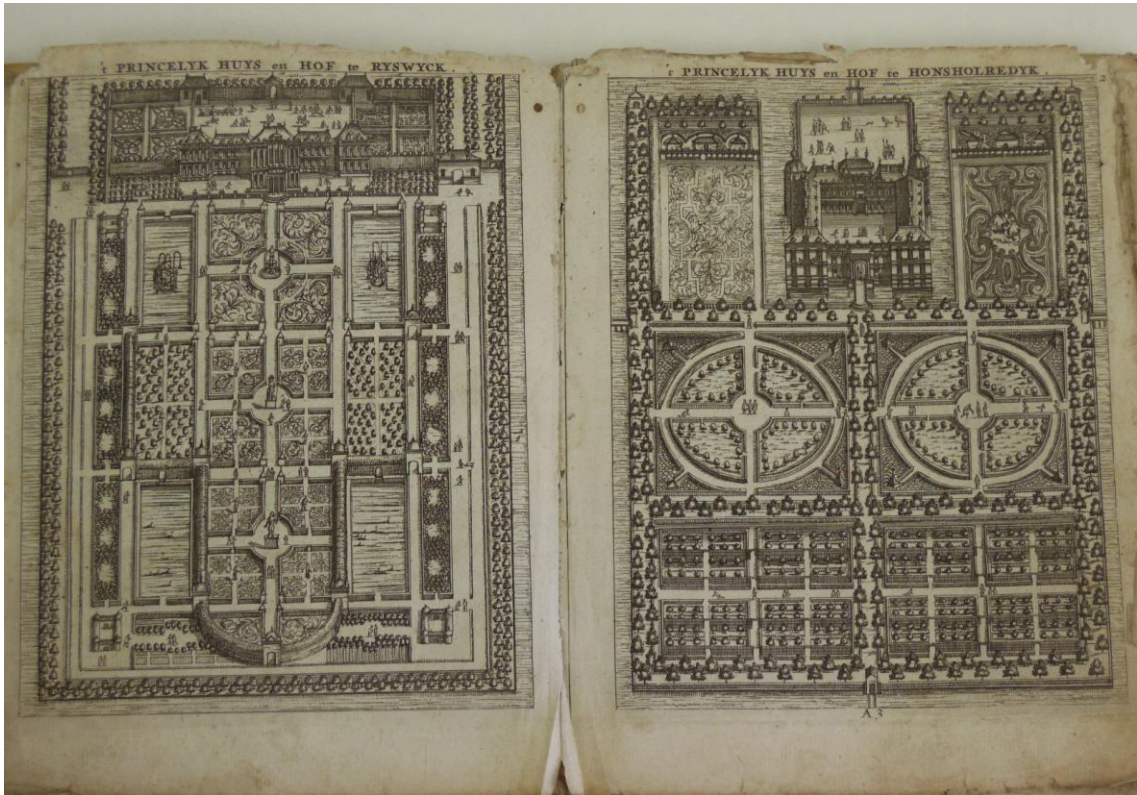
Obr. č. 12 *Parnassus medicinalis illustratus*

Obr. č. 13 *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner.*

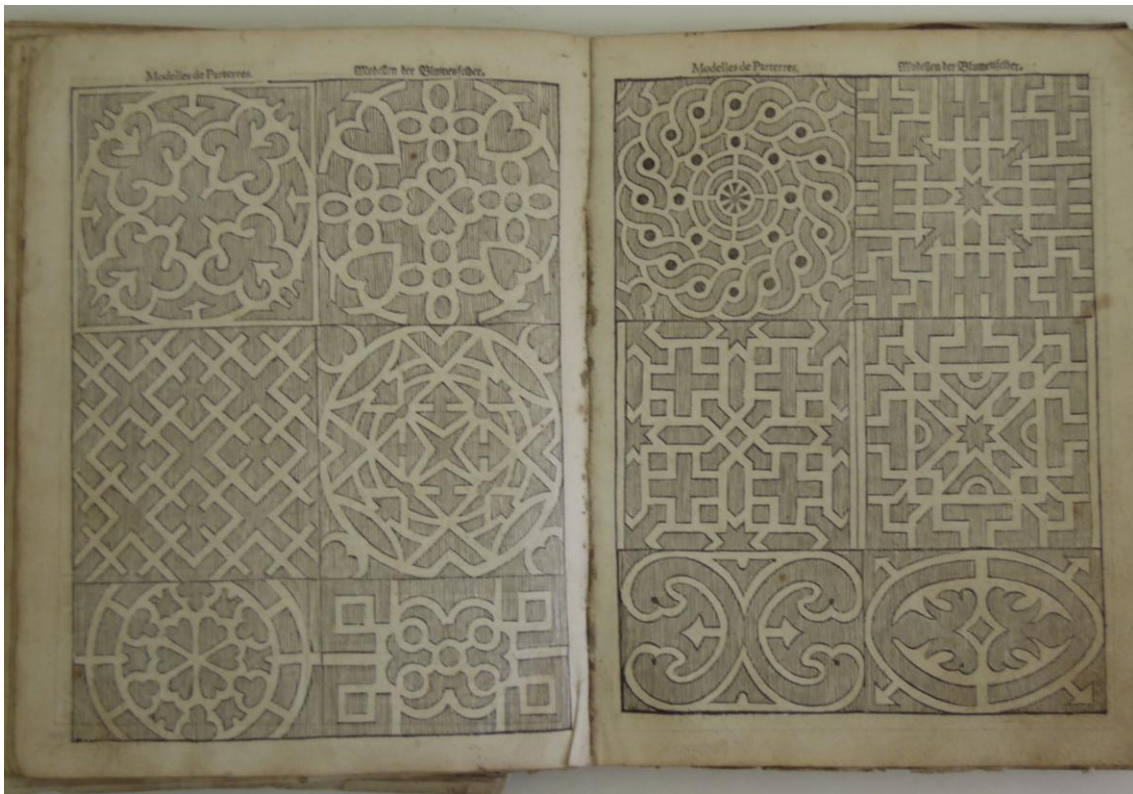
Obr. č. 14 *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner.*

Obr. č. 15 *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner.*

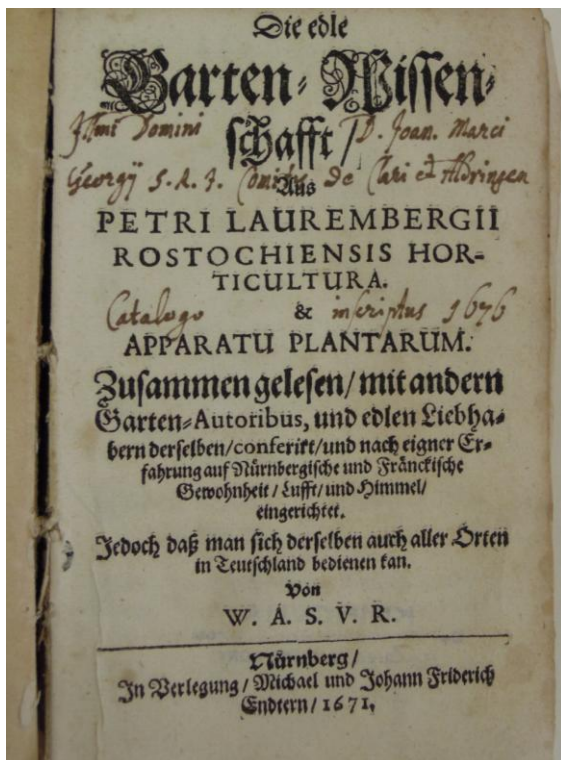
br. č. 16 *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner.*

Obr. č. 17 *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner.*

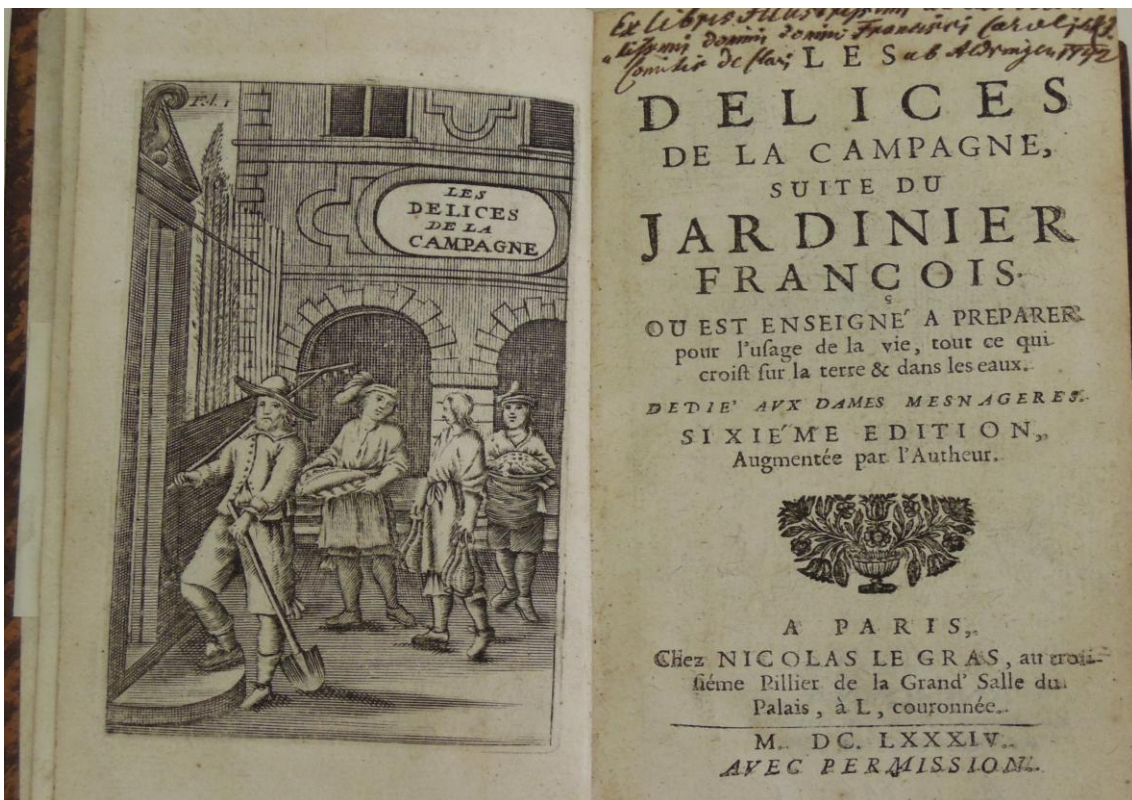
Obr. č. 18 *Jardinie hollandois / Der niederländische Gärtner.*

Obr. č. 19 Die edle garten wissen...Horticultura et Apparatu plantarum.

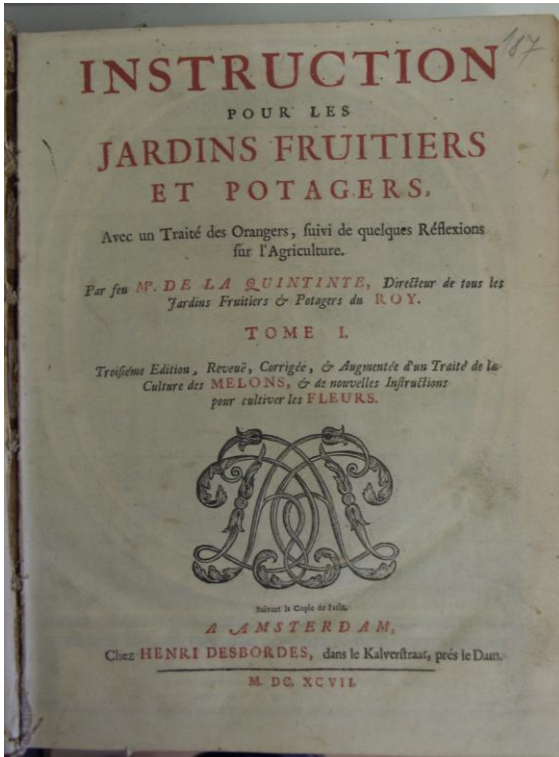
Obr. č. 20 Die edle garten wissen...Horticultura et Apparatu plantarum.

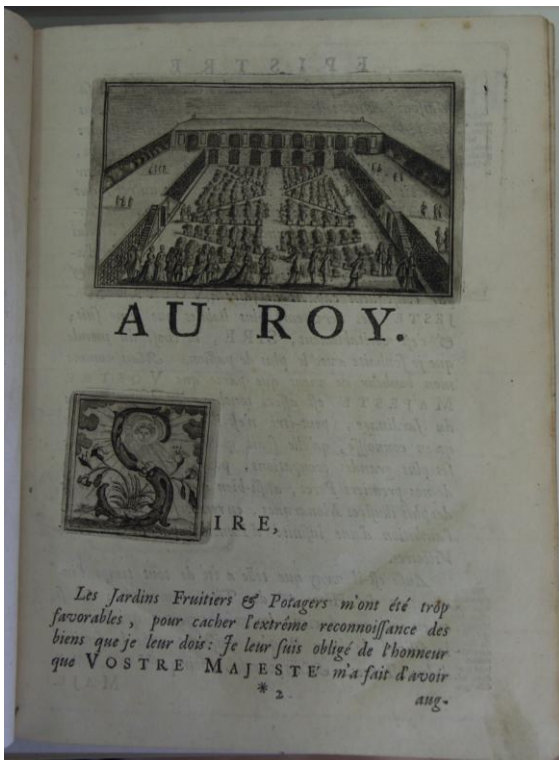
Obr. č. 21 Les delices de la Campagne suite du Jardinier Francois

Obr. č. 22 Neu Angelegter Garten Baw

Obr. č. 23 *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*

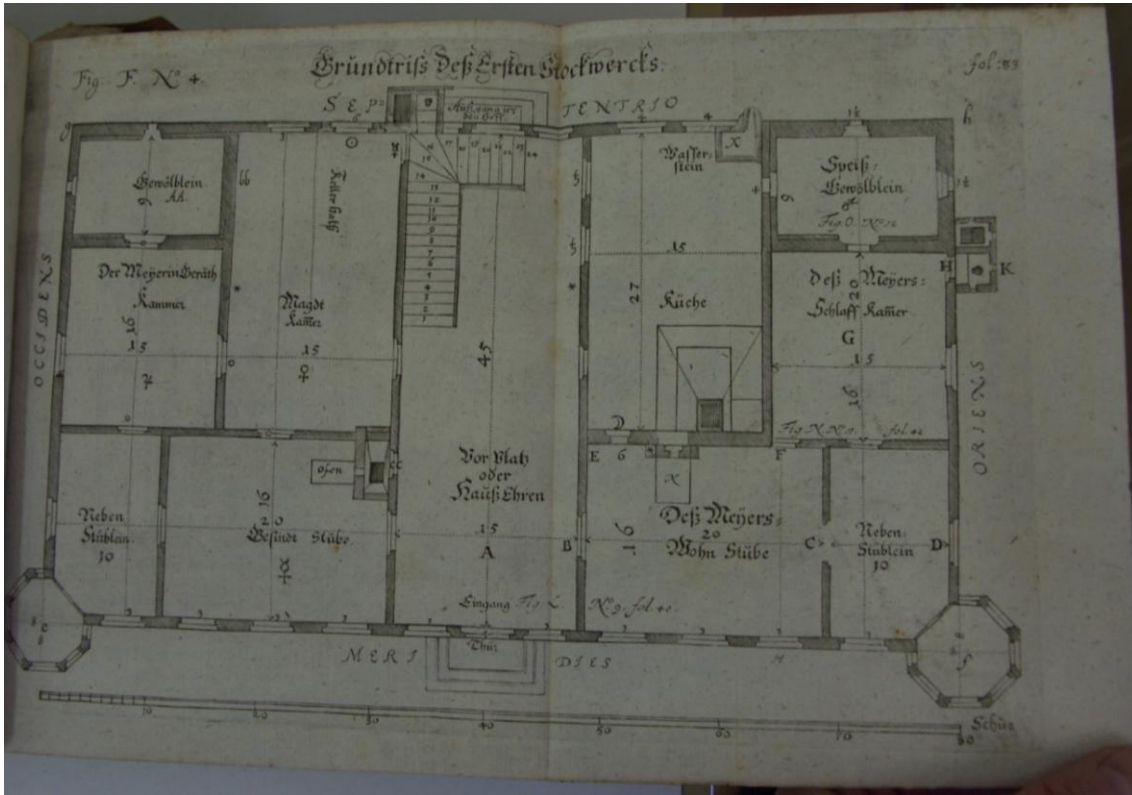
Obr. č. 24 *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*

Obr. č. 25 Der Nützlichen Hauß und Feld Schule

Obr. č. 26 Der Nützlichen Hauß und Feld Schule

Obr. č. 27 Der Nützlichen Hauß und Feld Schule